श्रीपरमात्मने नमः।

गांधी नाथारंगजीजैनग्रंथमाला।

२.

आचार्यवर्य श्रीगुणनंदिविरचिता

जैनेंद्रप्रक्रिया।

सर्वज्ञाय नमस्तस्मै वीतक्लेशाय शांतये।
येन भव्यात्मनश्चेतस्तमस्तोमश्छिकित्सितः॥ १॥

अथ प्रत्याहारक्रमोऽनुवर्ण्यते—

अ इ उ ण्। ऋक्। ए ओ ङ्। ऐ औ च्। ह य व र लण्। ञ म ङ ण न म्। झ भ ञ्। घ ढ ध ष्। ज ब ग ड द श्। ख फ छ ठ थ च ट त व्। क प य्। श ष स अं अः ᳲक ᳲप र्। हल्। इति प्रत्याहारसूत्राणि[1]। उक्तं च-

स्युस्त्रयोदशसूत्राणि तावंतश्चानुबंधकाः।
षट् चत्वारिंशतो वर्णाः प्रत्याहारस्य संग्रहे॥

इति सर्वे वर्णाः अलित्युच्यते। तत्कथं—

१। महावृत्तिपंचवस्त्वादिषु पाणिनीयप्रत्याहारसूत्राणि प्रत्याहारसूत्राणि वर्तंते।

१। **सात्मेतादिः**[1] । १ । १ । इता सहोच्चार्यमाणो-वर्णः समुदायो वा आदिभूतस्तन्मध्यपतितानां संज्ञाभवत्यात्मना सह । कथमित्संज्ञा—

२ । **अप्रयोगीत्**[2] । १ । २ । इह शास्त्रे व्यवहारा-योपदिश्यमानो वर्णः समुदायो वा यो लौकिकशब्दयोगे न श्रूयते स इत्संज्ञो भवति । शास्त्रे कार्यार्थमापद्यमानो लोके चाश्र-यमाणो यः स इत्संज्ञो भवति इत्यर्थः । एवं अच् हल् वल् इत्यादयो योज्याः । यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः । कथं पुनरहानु-पदिष्टा द्विमात्रत्रिमात्रा दीर्घप्लुता गृह्यंते । स्वग्रहणात् । कथं—

३ । **स्वस्याभाव्योऽतपरोऽणुदित्**[3] । १ ।१ । अण् च उदिच्च गृह्यमाणः स्वस्य ग्राहको भवति आत्मना सह भाव्यं तपरं च वर्जयित्वा । इत्यणा द्वित्रिमात्राणां ग्रहणं भवति. कोऽयं भाव्यः—

आदेशः प्रत्ययश्चैव कटमितो हि लक्षणे ।
भाव्यशब्देन पंचैते कथ्यंते देवनंदिभिः ॥

तपरं किं नाम—

तात्परं च तत्पूर्वं च स्वं न गृह्णात्यणां कुलं ।
विग्रहद्वयसंकल्पाद्यथाऽदेङेविति स्मृतौ ॥

---

१ । अस्य स्थाने महावृत्तौ अंत्येनेतादिः । १ । १ । ७३ । इति सूत्रमुपलभ्यते । २ अस्य स्थाने महावृत्तौ कार्यार्थोऽप्रयोगीत् । १ । २ । ३ । इति सूत्रं वर्त्तते । ३ अस्य स्थाने महावृत्तौ-अणुदि-त्स्वस्यात्मनाऽभाव्योऽतपरः । १ । १ । ७२ । इति सूत्रं दृश्यते ।

किं पुनः स्वं नाम—

४ । **सस्थानक्रियं स्वं**। १ । १ । यस्य वर्णस्य स्थानं क्रिया च येन वर्णेन समानं भवति स तेन तुल्यस्थानक्रियत्वात्स्वसंज्ञो भवति । किं पुनः स्थानं--वर्णानामुत्पत्तेरधिकरणभावं बिभ्राणः शरीरावयवः स्थानं। तदष्टधा । तद्यथा-कंठताल्वोष्ठमूर्द्धदंतोरोजिह्वामूलनासिकमिति । आह च—

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कंठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दंताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥

का वा क्रिया—तेषामेव वर्णानामुत्पत्तावात्मनः प्रयत्नविशेषपूर्वकः परिस्पंदरूपः कंठादीनां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया । सा चतुर्धा--स्पृष्टता, ईषत्स्पृष्टता, विवृतता, ईषद्विवृतता चेति । कस्य पुनः किं स्थानं का वा क्रिया—अकुहविसर्जनीयजिह्वामूलीयाः कंठ्याः । कुर्जिह्वामूली । हविसर्जनीयौ उरस्यौ । जिह्वामूलीयो जिह्व्यः । सर्वमुखस्थानमवर्णमित्येके । इ ए ऐ चु यशास्तालव्याः । ए ऐ कंठतालव्यावित्येके । उ ओ औ पूपध्मानीया ओष्ठ्याः । ओ औ कंठ्यौष्ठ्यावित्येके । ऋटुरषा मूर्धन्याः । रेफो दंतमूल इत्येके । लृतुलसा दंत्याः । वो दंत्योष्ठ्यः । सृक्वस्थानमित्येके । नासिक्योऽनुस्वारः । कंठ्यनासिक्य इत्येके । तथा स्पृष्टं करणं ककारादिमकारांतानां पंच पंच भूत्वा पंचवर्गसंज्ञानां। ईषत्स्पृष्टं यरलवानामंतःस्थसंज्ञकानां। विवृतमचां। ए ओ विवृततरौ । ताभ्यामै औ । ताभ्यामवर्णः । ईषद्विवृतं शषसहानामूष्मसंज्ञकानां । संवृतं नामकरणं पंचममवर्णस्येत्येके । तथाह—

वर्गेषु स्पृष्टमंतःस्थेष्वीषच्च विवृतं त्वचि ।
ईषच्चोष्मस्ववर्णे च संवृतं करणं विदुः ॥

इति स्वग्रहणविभागः। तत्र अ इति प्रसंज्ञाकारः । उदात्तानुदात्तस्वरितश्चेति त्रिप्रकारः । पुनरपि प्रत्येकं ङसंज्ञकोऽङसंज्ञकश्चेति द्विप्रभेदः । इति षोढा । एवं दीरेवं पः । इत्येवमष्टादशात्मकमवर्णं ब्रुवते । आह च—

प्रदीपाख्यप्रभेदाच्च त्रैस्वर्योपनयेन च ।
ङसंज्ञेतरभेदादः संख्यातोऽष्टादशात्मकः ॥

स च परस्परस्य स्वो भवति। तथा इवर्णः। तथा उवर्णः। तथा ऋवर्णः। तथा लृवर्णः। लृवर्णस्यानुकरणादन्यत्र दीर्नास्ति। एचां प्रा न संति । ते द्वादशप्रभेदाः । यवला द्विप्रभेदाः । ङसंज्ञका अङसंज्ञकाश्चेति । रेफस्योष्मणां च स्वे न संति। वर्ग्यो वर्ग्येण स्वमेति । शास्त्रे संव्यवहारप्रसिद्धये संज्ञारूपाणि प्रदर्श्यंते । तत्र--अण् । अक् । इक् । उक् । एङ् । अच् । इच् । एच् । ऐच् । अण् । इण् । यण् । अम् । यम् । ङम् । यञ् । झष् । भष् । अश् । हश् । वश् । झश् । जश् । बश् । छव् । यय् । मय् । झय् । खय् । यर् । झर् । खर् । चर् । शर् । अल् । हल् । वल् । झल् । शल् । इत्येकोनचत्वारिंशत्प्रत्याहाराः । तथाह—

णङञवैश्चतस्रः षाट् द्वे संज्ञे कणमैर्नव ।
यथाभ्यामष्ट शेनेता षड्रलाभ्यां दशैव ताः ॥ कःप्रादिः-

५ । **आकालोच् प्रदीपः** । १ । १ । एकमात्रकालोऽच् प्र इति संज्ञो भवति । द्विमात्रकालोऽच् दी इति संज्ञो भवति । त्रिमात्रकालोऽच् प इति संज्ञो भवति । तथाह—

एकमात्रः प्रसंज्ञः स्याद् द्विमात्रो दीरितीरितः ।
त्रिमात्रस्तु प इत्युक्तो हल्संज्ञं त्वर्द्धमात्रिकं ॥
वर्गेष्वाद्यो द्वितीयश्च शषसा अप्यघोषकाः ।
तृतीयतुर्यवर्णाः स्युर्महाप्राणा हसंयुताः ॥

इति प्रत्याहारानुप्रवेशः समाप्तः ॥ १ ॥

संधेर्नाम्नः समासस्य हृद्विधेर्मिङ्कृतोरपि ।
समासादल्पसंप्राप्त्यै प्रक्रियामवतारये ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं तावत्संधिमनुवर्णयिष्यामः । तद्यथा—कः संधिः- पूर्वोत्तरवर्णानां परस्परमव्यवधानेन संधानं संधिरविराम इत्यर्थः । दधि अशान । शमी अत्र । मधु अपनय । वधू आननं । पितृ अर्थः । लृ आकृतिः इत्येवं व्यवस्थिते बुद्ध्या कार्यार्थमिकारादीन् अपकृष्य संधावित्यधिकृत्य—

६ । **अचीको यण्** । ४ । ३ । इक यणादेशो भवति अचि परतः । इत्यनियमेन यण्प्राप्ते—

७ । [1]**स्वासन्नः** । १ । १ । इहास्वासन्नस्वासन्नप्रसंगे स्थानार्थगुणप्रमाणैर्यथास्वमासन्न एव विधिर्भवति । इति ताल-

१ । अस्य स्थाने महावृत्तौ-स्थानेन्तरतमः १ । १ । ४६ । इति पाणिनीयवत्सूत्रमुपलभ्यते ।

न्यस्य इवर्णस्य स्थाने स्थानतः स्वासन्नतालव्यो यकारो भवति। ओष्ठ्यस्य उवर्णस्य स्थाने दंत्योष्ठ्यो वकारो भवति। मूर्द्धन्यस्य ऋवर्णस्य स्थाने मूर्द्धन्यो रेफो भवति। दंत्यस्य लृवर्णस्य स्थाने दंत्यो लकारो भवति। इति नियमे कृते "यरो ङितो वा ङे" इति प्रस्तुत्य 'शरो द्वे' इति 'अचो ह्रोऽह्वचः' इति चाधिकृत्य—

८। [1]**अच्यचः। ५। ४।** अदीसंज्ञकादचः परस्य रेफहकाराद्वर्जितस्य वर्णस्य स्थाने द्वे रूपे वा भवतः। इति द्वित्वे कृते–

९। [2]**झलो जश् झशि। ५। ४।** झलो वर्णस्य जश् भवति झशि परतः। इति पूर्वस्य धकारस्य दकारे कृते 'अनचूकं शब्दरूपं परं वर्णमाश्रयेदिति' सन्निकर्षे च कृते- दद्ध्यशान, दध्यशान। शम्म्यत्र, शम्यत्र। मदूध्वपनय, मध्वपनय। वदूध्वाननं, वध्वाननं। पितृत्रर्थः, पित्रर्थः। लाकृतिः। इति च सिद्धं॥ त्रि अंबकः। गौरी आश्रयः। वायु अंबरं। भू आदि इति स्थिते-इको यण्भ्यः व्यवधानमित्येके[3]। तेषां त्वाचार्याणां अचीको यणित्यत्र इक इति कानिर्देशस्ततोऽयमर्थः। इकः परो यण् भवति अस्वेऽचि परतः। इति इको मध्ये यणि सति त्रियंबकः। गौरीयाश्रयः। वायुवंबरं। भूवादिः। यणादेशे

---

१ अस्य स्थाने महावृत्तौ—अनचि। ५। ४। १३१। इति सूत्रं वृत्तिरपि भिन्नैवोपलभ्यते। २ अस्य स्थाने महावृत्तौ-झलां जश् झशि। ५। ४। १२८। इति सूत्रं वर्तते। ३ "भूवादीनां वकारोऽयं लक्षणार्थः प्रयुज्यते। इको यण्भिर्व्यवधानमेकेषामिति संग्रहः॥" इति महावृत्तौ।

च पूर्ववत् त्र्यंबकः इत्यादिः ॥ ने अनं । लो अनं । रै औ । नौ औ इति स्थिते अचीको यणित्यतः अचीति वर्त्तते—

१० । [1]**एचोऽयवायाव्** । ४ । ३ । एचः स्थाने अचि परतः अय् अव् आय् आव् इत्येते आदेशाः भवंति ।

११ । **यथासंख्यं समाः** । १ । २ । यदा उद्देशिनोऽनुद्देशिनश्च समा भवंति तत्र संख्यामनुक्रम्य परिपाद्या भवंति । इति प्रथमसंख्यस्य एकारस्य स्थाने प्रथमसंख्यो अय् भवति । एवं सर्वत्र । ओकारस्य अव् । ऐकारस्य आय् । औकारस्य आव् इति कृते—नयनं, लवनं, रायौ, नावौ । एच इति किं? त्वमत्र । अचीति किं गोकुलं ।

१२ । [2]**गव्यूतिरध्वमाने** । ४ । ३ । गोशब्दस्य एचो अवादेशो निपात्यते अध्वपरिमाणेऽर्थे । गवां यूतिः गव्यूतिः । अध्वपरिमाण इति किं? गोयूतिः ॥ देव इंद्रः । माला इयं । आ-इहि । गंध उदकं । बाला ऊढा । अर्द्ध ऋचः । आ ऋकारः । महा ऋषिः । परम ऋषिः । तव ऌकारः इति स्थिते-अचीत्यनु-वर्त्तमाने-

१३ । **आदेप्** । ४ । ३ । अवर्णादचि परतः एप् भवति । क एप् ।

१४ । **अदेङेप्** । १ । १ । अकार एकार ओकारश्च प-

---

१ । अस्य स्थाने महावृत्तौ—एचो ऽयवायावः । ४ । ३ । ६६ । इति सूत्रं वर्त्तते । २ अस्य स्थाने महावृत्तौ—'गोर्यूतावध्वपरिमाणे इति वार्त्तिकमुपलभ्यते ।

त्येकमेप् इति संज्ञो भवति । कस्येविति शंकायां-

१५ । **द्वयोरेकः** । ४ । ३ । द्वयोः पूर्वपरयोः स्थाने एक एव भवति । तदैडिः पर इत्यत्र परग्रहणस्य पूर्वापेक्षत्वात्परस्य स्वासन्न एव विधिर्भवति ।

१६ । **रंतोऽणुः** । १ । १ । उः स्थाने अण् शिष्यमाण एव रपरो भवति । 'शरो द्वे' इत्याधिकृत्य-

१७ । [1]**अचो ह्रोऽहृचः** । ५ । ४ । अचः परौ यौ रेफहकारौ ताभ्यां परस्य रेफहकाराद्वर्जितस्य वर्णस्य द्वे रूपे वा भवतः । न स्फेऽचीत्यनुवर्तमाने-

१८ । [2]**शरः** । ५ । ४ । शरोऽचि परे द्वे रूपे न भवतः । ऋवर्णलृवर्णयोरेकत्वप्रतिज्ञानात् लृकारे शिष्यमाणस्य रेफस्य

१९ । **डश्चर्फिडादीनां**[3] । ५ । ३ । ऋफिडादीनां डकारस्य रेफस्य च लत्वं भवति । इति लकारः । देवेंद्रः । मालेयं । एहि । गंधोदकं । बालोढा । अर्धर्च्चः, अर्द्धर्चः । अक्कारः, अकारः । परमार्षिः । महर्षिः । तवल्कारः । इति सिद्धं ॥ तव एषः । महा ऐरावणः । दिव्या ओषधिः । परम औपगवः इति व्यव-

---

१ । अस्य स्थाने-अचो रहाद् द्वे । ५ । ४ । १२६ इति सूत्रमस्ति । २ । अस्य स्थाने-'शरोऽचि द्वित्वं न' इति वार्तिकमेवास्ति । ३ अस्य स्थाने नास्ति किमपि सूत्रं परं विभाषाचि । ४ । ३ । ३९ । इति सूत्रास्थितेन "डलयोः समानविषयत्वं स्मर्यते" इति वार्तिकेन कार्यं कृतं, एवं च "र अ" इति प्रत्याहारं रंतोणुरित्यस्मिन् सूत्रे प्रश्लिष्य लत्वं कृतं ।

स्थिते—आदेबित्येतस्मादादित्यनुवर्त्तमाने—

२० । **एच्यैप्** । ४ । ३ । अवर्णादेचि परतो द्वयोः पूर्वपरयोः स्थाने एकः परस्य स्वासन्नः ऐप् भवति । कः ऐप्—

२१ । **आदैगैप्** । १ । १ । अकारैकारौकाराणां त्रयाणां ऐबित्येषा संज्ञा भवति । तवैषः । महैरावणः । दिव्यौषधिः । परमौपगवः । अक्ष ऊहिणी इति स्थिते—

२२ । **अक्षादूहिण्यां**[1] । ४ । ३ । अक्षशब्दादूहिण्यामैप् निपात्यते । अक्षाणामूहोऽस्यामस्तीति अक्षौहिणी सेना ॥ स्व ईरी । स्व ईरिणी । स्व ईरः । इति स्थिते—

२३ । [2]**स्वादीरीरे** । ४ । ३ । स्वशब्दात् ईरी ईर इत्येतयोरैप् भवति । स्वैरी । स्वैरिणी । स्वैरः ॥ प्र ऊहः । प्र ऊढः । प्र ऊढिः । प्र एषः । प्र एष्यः । इति स्थिते—

२४ । [3]**प्रादूहोढोढ्येषैष्ये** । ४ । ३ । प्रशब्दादैप् भवति ऊहादिषु परतः । प्रौहः । प्रौढः । प्रौढिः । प्रैषः । प्रैष्यः ॥ खट्वा ऋश्यः । महा ऋषिः । इति स्थिते—

२५ । **ऋत्यकः** । ४ । ३ । अकः ऋकारे ऌकारे च प्रादेशो वा भवति । खट्व ऋश्यः । खट्वर्श्यः । मह ऋषिः । महर्षिः । एवं सर्वत्रोदाहर्यं ॥ प्र ऋणं । दश ऋणं । ऋण ऋणं । कंबल ऋणं । वसन ऋणं । वत्सतर ऋणं । इति स्थिते—

---

१ अस्य स्थाने "अक्षादूहिण्यामैबुवक्तव्यः" इति वार्तिकं ।

२ अस्य स्थाने "स्वादीरेरिणोः" इति वार्तिकं ।

३ । अस्य स्थाने "प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु" इति वार्तिकं ।

२६ । [1]**प्रदशार्णकंबलवसनवत्सतरादृणे** । ४ । ३ । प्रादेरैप् भवति ऋणपरे । द्वयोरेकः । प्रार्णं । दशार्णं । ऋणार्णं । कंबलार्णं । वसनार्णं । वत्सतरार्णं ॥ ऐपं बाधते पुनः प्रादेशः । तेन प्र ऋणं । दश ऋणं । इत्यादि ॥ सुख ऋतः । दुःख ऋतः । इति स्थिते–

२७ । [2]**ऋते भासे** । ४ । ३ । अवर्णांताद् ऋतशब्दे परतो द्वयोरेकः परस्य स्वासन्नः ऐप् भवति तौ चेन्निमित्तनैमित्तिकौ भासे भवतः । सुखार्त्तः । दुःखार्त्तः । सुखार्तः । दुःखार्तः । भासे इति किम् ? सुखेनर्तः । दुःखेनर्तः ॥ इह एव तिष्ठ । अद्य एव दृश्यते इति स्थिते--'एङि परे' इति वर्तमाने—

२८ । [3]**एवेऽनियोगे** । ४ । ३ । अवर्णांतादेवशब्दे परतो द्वयोरेकः परोजादेशो भवत्यनियोगे । न चेत् स एव शब्दो नियोगविषयेऽवधारणे वर्तते । इहेव तिष्ठ । अद्येव दृश्यते । अनियोगे इति किं ? इहैवास्व । अत्रैव तिष्ठ माद्य गाः ॥ बिंब ओष्ठी । स्थूल ओतुः ।

२९ । **वौष्ठौतौ से**[4] । ४ । ३ । अवर्णांतादोष्ठोत्वोः परयोः परोऽजादेशो वा भवति द्वयोरेकः । बिंबोष्ठी । बिंबौष्ठी । स्थूलोतुः । स्थूलौतुः । से इति किं ? पश्यौष्ठं देवदत्त । पश्यौतुं

---

१ अस्य स्थाने "ऋणदशप्रवत्सतरकंबलवसनानामृणे" इति वार्तिकं । २ । अस्य स्थाने महावृत्तौ-एतादृशमेव वार्तिकं वर्तते न तु सूत्रं ॥ ३ अस्य स्थाने महावृत्तौ-"एवे चानियोगे पररूपं" इति वार्तिकं । ४ अस्य स्थाने "ओत्वोष्ठयोः से वा पररूपं" इति वार्तिकं ।

विनृंभितं ।

३० । **सीमंतः केशेषु**[1] । ४ । ३ । सीमंत इति निपात्यते केशविषये । सीमोंतः । सीमंतः । अन्यत्र सीमांतो- ग्रामः ॥ तव ओंकारः । अद्य आ ऋकारः । अद्य आ ऋश्यताम् । अप एहि । अद्य ओढा ।

३१ । **ओमाङोः** । ४ । ३ । अवर्णांतादोम्शब्दे आङादेशेऽचि परे द्वयोरेकः परोजादेशो भवति । तवोंकारः । अद्यर्कारः । अद्यर्श्यात् । अपेहि । अद्योढा ॥ लोक अग्रं । विद्या अंतं । दधि इदं । नदी ईहते । मधु उदकं । वधू उदरं । पितृ ऋषभः । पितृ ॠकारः । पितृ लृकारः । इति स्थिते–

३२ । **स्वेऽको दीः** । ४ । ३ । स्वेऽचि परतः अकः स्थाने द्वयोरेको दीर्भवति । लोकाग्रं । विद्यांतं । दधीदं । नदीहते । मधूदकं । वधूदरं । पितृषभः । पितॄकारः ॥ मुने अत्र । साधो अत्र । मुने अनघ । साधो अनघ । पूर्वोऽमीत्यनुवर्तमाने–

३३ । **पदेंत्येङः**[2] । ४ । ३ । पदांतादेङोऽकारादौ पदे परतः परः पूर्वो भवति । द्वयोरेकः । मुनेऽत्र । साधोऽत्र । मुनेऽनघ । साधोऽनघ । तकारः किं ? तयाहुः । पटवास्व । पदे इति किं ? नयनं । लवनं ॥ गो अग्रं इति त्रिः स्थिते–

३३ । **गोर्वैङ्**[3] । ४ । ३ । गोरेङोऽति परतः एजादेशो

---

१ । अस्य स्थाने "सीमंतः केशवेशे" इति वार्तिकं । २ । अस्य स्थाने "एङोऽति पदांतात्" ४ । ३ । ९६ । इति सूत्रं । ३ । ४ अनयोः स्थाने—विभाषाऽन्यत्र । ४ । ३ । १०२ । इति सूत्रं ।

वा भवति । पक्षे अवोऽनक्षेचि, इति अवादेशो वा । गोऽग्रं । गवाग्रं । गो अग्रं । गो ईश्वरः । गो एषः । इति द्विःस्थिते-

३५ । **अवोऽनक्षेऽचि**[१] । ४ । ३ । गो शब्दस्य एङोऽक्षशब्दवर्जितेऽचि परतोऽवादेशो वा भवति । गवाग्रं । गोऽग्रं । गवेश्वरः । गवीश्वरः । गवैषः गवेषः ॥ गो इंद्रः । गो इंद्रदत्तः ।

३६ । [१]**इंद्रे** । ४ । ३ । गो शब्दस्य एङोऽव इत्ययमादेशो भवति इंद्रशब्दे परे । पृथक् सूत्रकरणात् नित्यं । गवेंद्रः । गवेंद्रदत्तः ॥ गो अक्षः ।

३७ । [२]**वातायनेऽक्षे** । ४ । ३ । गोशब्दस्य एङोऽक्षस्थेऽचि परतो नित्यमवादेशो भवति वातायनेऽर्थे । गवाक्षः । वातायन इति किं ? गोऽक्षः ।

इति स्वरसंधिः ॥ २ ॥

अथ प्रकृतिसंधिः ।

एवं संधाविति प्रसक्ते प्रतिषेधोयमुच्यते–

३८ । [३]**पाप्नानितौ** । ४ । ३ । पसंज्ञकादितिशब्दवर्जितेऽचि परतो द्वयोरेको यो विधिः प्राप्नोति स न भवति । कस्य पः ।

---

१ अस्य स्थाने "गोरिंद्रेऽवङ्" ४ । ३ । १०१ । इति सूत्रं । २ अस्य स्थाने न किमपि सूत्रं परं, विभाषाऽन्यत्र । ४ । ३ । १०२ । अत्रस्थव्यवस्थितविभाषामवलंब्य कार्यं कृतं । ३ अस्य स्थाने "प्रकृत्याचि दिपाः । ४ । ३ । १०३ इति सूत्रं ।

३९ । **वाक्यटेः पः** । ५ । ४ । वाक्यस्य टेः पो भवति । इत्यधिकृत्य–

४० । **भोश्च प्रत्यभिवादेऽस्त्रीशूद्रे वा**[1] ।५।३। स्त्रीशूद्रविषयवर्जिते प्रत्यभिवादे वर्तमानस्य वाक्यस्य टेः पो वा भवति, भोशब्दस्य च । कः टिः ।

४१ । **अंत्यादच्चः**[2] । ५ । ३ । अचां मध्ये योंऽत्योऽच् तदादि शब्दरूपं टिसंज्ञं भवति । अभिवादये देवदत्तोऽहं भोः । आयुष्मान् एधि देवदत्त ३ अतिचिरं । पक्षे संधिः ।

४२ । **दूराद्धूते** । ५ । ३ । दूराद् विप्रकृष्टाद्धूते आहूयमाने यद्वाक्यं वर्तते तस्य वाक्यस्य टेः पो वा भवति । आगच्छ भो माणवक देवदत्ता ३ अत्र । आव्रज विश्वभूते३अत्र । पाञानितावित्यतो नेति वर्तते ।

४३ । **दिः**[3] । ४ । ३ । दिसंज्ञकादचि परत यत्प्राप्नोति तन्न भवति । को दिः–

४४ । **ईदूदेद्द्विर्दिः** । १ । १ । ईकार ऊकार एकार इत्येतदंतो यो द्विः स दिसंज्ञो भवति । मुनी आसाते । पटू इह । अधीयेते आगमं ।

४५ । **म्रः** । १ ।१ । अदसो दकारस्य स्थाने यः कृतो मकारस्तस्मात्परौ यौ ईदूतौ तौ दिसंज्ञौ भवतः । अमी अश्वाः । अमू इमौ॥

---

१ । अस्य स्थाने "प्रत्यभिवादेऽशूद्रस्त्रिसूयके । ५ । ३ । ९१। इति सूत्रं । २ अस्य स्थाने "अंत्यादचाष्टिः । १ । १ । ६५ । इति सूत्रं ।३ । अस्य स्थाने-प्रकृत्याचि दिपाः । ४ । ३ । १०३ इति सूत्रं।

४६ । न्यजनाङ्[1] **। १ । १ ।** निसंज्ञको योऽच् आङ्-वर्जितः स दिसंज्ञको भवति । अ अपेहि । इ इंद्रं पश्य । उ उत्तिष्ठ । आ एवं किल तत् । आ एवमनुमन्यसे ।

ईषदर्थे क्रियायोगे, मर्यादाभिविधौ च यः ।
एतमाङं ङितं विद्यात् वाक्यस्मरणयोराङित् ॥ १ ॥

ईषदर्थे—आ उष्णं । ओष्णं । क्रियायोगे—आ इहि । एहि । मर्यादायां—आ उदकांतात् । ओदकांतात् । अभिविधौ—आ आर्येभ्यः । आर्येभ्यः यशोगतं समंतभद्रीयं ।

४७ । ओत् । १ । १ । ओकारांतो यो निः स दिसंज्ञको भवति । अहो इति । उताहो इति । नौ इंद्रीयं ।

४८ । वेकोऽसेऽस्वे प्रः[2] **। ४ । ३ ।** इकः स्थानेऽस्वेऽचि परतः प्रादेशो वा भवति, न चेत् ताविगचौ एकत्र से भवतः । दधि अत्र । दध्यत्र । शमि अत्र । शम्यत्र । प्रादेशसामर्थ्यादत्र यण् न भवति । अस इति किं ? नद्युदकं । वध्वाननं । अस्व इति किं ? दधीदं । नदीयं ।

इति प्रकृतिसंधिः ॥ ३ ॥

अथ व्यंजनसंधिः ।

पिति कृति तुगित्यनुवर्तमाने-

---

१ अस्य स्थाने "निरेकाजनाङ् । १ । १ । २२ । इति सूत्रं ।
२ । अस्य स्थाने "विभाषेकोऽस्वे प्रश्च" । ४ । ३ । १८४ । इति सूत्र महावृत्तौ ।

४९ । छे च[1] । ४ । ३ । छकारे परतोऽजंतस्य तुगागमो भवति । "स्तोः श्चुना श्चुः" इति तुकश्चुत्वं । देवच्छत्रं । इच्छति । म्लेच्छति ॥

५० । घो वा पदस्य[2] । ४ । ३ । पदसंबंधिनो घश्छे परतस्तुगागमो वा भवति । कन्याच्छत्रं । कन्याछत्रं । मुनीच्छाया । मुनीछाया । घ इति किं ? श्वेतच्छत्रं । पदस्येति किं ? ह्रीच्छति ॥ अच् आश्रितं । ककुप् अंतरं । सुवाक् आचार्यः । मधुलिट् भ्रमरः । तत्त्वविद् याति मोक्षं । इति स्थिते--पदस्येत्यधिकृत्य--

५१ । झलो जश्[3] । ५ । ४ । झलः पदांते वर्तमानस्य जश् भवति । अजाश्रितं । ककुबंतरं । सुवागाचार्यः । मधुलिड्भ्रमरः । तत्त्वविद्याति मोक्षं ॥ अज् मात्रं । ककुप मंडलं । वाक् मधुरा । षट् नयाः । तत् नयनं । इति द्विःस्थिते-पदस्येत्यधिकृत्य--

५२ । [4]यरो ङो वा ङे । ५ । ४ । यरः पदांते वर्तमानस्य ङो भवति वा ङे परतः । स्वासन्नः । कः पुनर्ङः ।

५३ । नासिक्यो ङः । १ । १ । नासिकाकृतमनुरागमापद्यमाना वर्णाः ञमङणनाः ङसंज्ञा भवंति । पक्षे-

---

१ अस्य स्थाने "छे । ४ । ३ । ६१ । इति सूत्रं । २ । अस्य स्थाने "घः । ४ । ३ । ६३ ।" "वा पदस्य । ४ । ३ । ६४ । इति सूत्रद्वयं । ४ । अस्य स्थाने "यरो ङो विभाषा ङे । ५ । ४ । १२५ ।" इति सूत्रं ।

जश्त्वं । अब्मात्रं । अज्मात्रं । ककुम्मंडलं । ककुब्मंडलं । वाङ् मधुरा । वाग्मधुरा । षण्नयाः । षड्नयाः ।तन्नयनं । तद्नयनं ॥ वाक् मयं । मधुलिट् मानं । इति स्थिते–

५४ । त्ये[1] । ५ । ४ । यरः पदांते वर्तमानस्य ङो भवति ङसंज्ञादौ त्ये परतः । पुनर्वचनं नित्यार्थं । वाङ्मयं । मधुलिण्मानं ॥ अज् हलौ । त्रष्टुप् हुतं । वाक् हरति । षड् हलानि । तत् हितं । इति द्विः स्थिते यय्यं परस्वमित्यधिकृत्य- "स्थास्थंभोः पूर्वस्योदः" इति च प्रस्तुत्य–

५५ । झयो हः । ५ । ४ । अतीतसूत्रं चतुष्टयविधानं समंतभद्रस्याचार्यस्य मतेन विकल्पो भवति नान्येषां । स्वासन्न इति महाप्राणस्योष्मणो हकारस्य स्थाने तादृश एव तद्गुणवर्गचतुर्थो भवति । अज्झलौ । अज्हलौ । त्रष्टुब्भुतं । त्रष्टुब् हुतं । वाग्घरति । वाग्हरति । षड्ढलानि । षड्हलानि । तद्धितं । तद्हितं ॥ सुवाक् शोभते । ककुप् श्रूयते । मधुलिड् श्यामः । तत्श्वेतं । तत्श्लोकः । तत्श्मशानं । इति द्विः स्थिते- झयः पदांतादित्यधिकृत्य –

५६ । शश्छोऽमि । ५ । ४ । झयः पदांतादुत्तरस्य शकारस्य छकारो भवति अमि परतः । चतुष्टयं समन्तभद्रस्य-

---

१ । अस्य स्थाने नास्ति किमपि सूत्रं परं 'यरो ङो विभाषा ङे । ५ । ४ । १२५ ।" इति सूत्रे विभाषापदग्रहणसामर्थ्यात् कार्यमस्य कृतं ।

स्येत्यनेन विकल्पो भवति । सुवाक्छोभते । सुवाक् शोभते । ककुब्च्छ्रूयते। ककुब् श्रूयते। मधुलिड्छ्यामः। मधुलिड् श्यामः। तच्छ्वेतं । तद् श्वेतं । तच्छ्लोकः । तत् श्लोकः । तच्छ्मशानं । अमीति किं? वाक्श्च्योतति ॥ कृड् शेते । सुगण् शेते । इति त्रिः स्थिते-

५७ । ङ्णोः कुक् टुक् शरि वा[1] । ५ । ४ । ङकारणकारयोः पदांते वर्तमानयोः यथासंख्यं कुक् टुक् इत्येतावागमौ वा भवतः शरि परतः । उकार उच्चारणार्थः । ककार आदेशविध्यर्थः । तौ च किदंत इति अंते भवतः । कृङ्क्शेते । कृङ्क्छेते । कृङ् शेते । सुगण्ट्छेते । सुगण्ट्शेते । सुगण्शेते ॥ भवान् शूर इति त्रिः स्थिते--

५८ । नश्शि तुक् । ५ । ४ । नकारस्य पदांते वर्तमानस्य शकारे परे वा तुगागमो भवति । पूर्ववदुकारककारौ । स्तोः श्चुना श्चुरिति तुकश्चुत्वं ।

५९ । [2]नश्चापदांते झलि । ५ । ४ । नकारस्य मकारस्य चापदांते वर्तमानस्य अं इति अनुस्वारो भवति झलि परतः । इति नकारस्यानुस्वारः । तस्य च–

६० । [3]यय्यं परस्वं । ५ । ४ । अं इति अनुस्वारो ययि परतः परस्वं भवति । इति परस्वत्वं । भवाञ्च्छूरः । भवाञ्च्

---

१ अस्मिन् सूत्रे वा इति पदं महावृत्तौ न वर्तते ।

२ अस्य स्थाने-नश्चापदांतस्य झलि । ५ । ४ । ८ । इति सूत्रं ।

३ । अस्य स्थाने-यय्यनुस्वारस्य परस्वं । ५ । ४ । १३२ । इति सूत्रं महावृत्तौ ।

शूरः । भवाञ् शूरः ॥ भवान् छादयति । भवान् ठकारीयति । भवान् थुडति । भवान् चरति । भवान् टीकते । भवान् तरति । इति द्विः स्थिते-पुमः खय्यं परे सिसुगिति प्रस्तुत्य-

६१ । **नश्छव्यप्रशान्** । ५ । १ । प्रशान्वर्जितस्य नकारांतस्य पदस्य अम् परे छवि परतः सिगादेशः सुग्चागमः पर्यायेण भवतः । ककारोऽतविध्यर्थः । उकार उच्चारणार्थः । इकारो रिस्योरिति विशेषणार्थः ।

६२ । **रिस्योः**[1] । ५ । ४ । पदांते वर्तमानयोः रेफसकारयोरिदितोः परयोर्यः पूर्वस्तस्य स्वासन्नङादेशो भवति । नकारस्यान्यत्रानुस्वारः । सकारस्य श्चुत्वे शकारः । ष्टुत्वे षकारः । भवाँश्छादयति । भवांश्छादयति । भवाँष्ठकारीयति । भवांष्ठकारीयति । भवाँस्थुडति । भवांस्थुडति । भवाँश्चरति । भवांश्चरति । भवाँष्टीकते । भवांष्टीकते । भवाँस्तरति । भवांस्तरति ॥ अप्रशानिति किं ? प्रशान् चिनोति । नकारस्य श्चुत्वे ञकारः । प्रशाञ्चिनोति ॥ मयो वोच्युञ इत्यधिकृत्य-

६३ । **ङ्मो ङ्मुट् तु प्रात्**[2] । ५ । ४ । प्रात् परो यो ङम् तदंताद् पदात् परस्याचो यथासंख्यं ङमुडागमो भवति । उकार उच्चारणार्थः । टकारो देशविध्यर्थः । तु शब्दो नित्यार्थः । प्रत्यङ्ङास्ते । सुगण्णिह । पचन्नयं । प्रादिति किं ? प्राङास्ते ।

---

१ । अस्य स्थाने नास्ति पृथक् सूत्रं परं नकारस्य स्थाने ऽनुस्वारपूर्व एव सकारो विधीयते ।

२ । अस्य स्थाने ङमो नित्यं ङ्मट् प्रात् । ५ । ४ । १६ इति ।

अचीति किं ? प्रत्यङ् शेते। अत्र पदाद्ग्रहणे नटणादि अनीश्वर इत्यादौ द्विर्भावो न स्यात् । कुतः संज्ञापूर्वविधेरसत्यत्वात् । हलीति अधिकृत्य--

६४ । नुग्मोऽं[1] । ५ ४ । नुको मकारस्य च पदांते वर्तमानस्य अं इति अनुस्वारो भवति हलि परतः । स चैको बिंदुः ॥ अकार उच्चारणार्थः । रंरम्यते। पापं हंति। व्रतं रक्षति। धर्मं शृणोति । स्वर्गं साधयति ॥ हलीति किं ? इदमत्र । यय्यं परस्वमित्यधिकृत्य—

६५ । वा [2]नुक् पदांतस्य । ५ । ४ । नुकः पदांते वर्तमानस्य मकारस्य च अं इति अनुस्वारस्य वा परस्वं भवति यथि परतः । चङ्क्रम्यते । चंक्रम्यते । दंद्रम्यते । दन्द्रम्यते । यंयम्यते । यँय्यम्यते । त्वङ्करोषि । त्वंकरोषि । त्वञ्चरसि । त्वं चरसि । त्वण्टीकसे । त्वंटीकसे । त्वन्तरति । त्वं तरति । त्वम्पचसि । त्वंपचसि । त्वंयासि । त्वँय्यासि । त्वँव्वहसि । त्वं वहसि ॥ यय्यं परस्वमित्यधिकृत्य—

---

१ । अस्य स्थाने-मोऽनुस्वारः । ५ । ४ । ७ इति, एवं च ततो नुट् । ५ । २ । १७० । अस्मिन् सूत्रे नुगिति पूर्वांतकरणं कृतदोत्वस्यानुवर्तमानस्य चस्य विशेषणे तत इति पदस्याभावेऽपि कार्यसिद्धौ नुडिति परादिकरणं ज्ञापयति "अस्मिन् प्रकरणे पूर्वांतः आगमः स्वनिमित्तमंतरेणापि विक्रियते" तेनाझलादपिप्यनुस्वारः । यंयम्यते रंरम्यते इति महावृत्तौ ॥

२ । महावृत्तौ-अस्मिन् सूत्रे नुक्ग्रहणं नास्ति ।

६६ । तोर्लि । ५ । ४ । तवर्गस्य पदांतस्य लकारे परतः परस्वं भवति । तडिल्लोला । विद्युल्लता । भवाँल्लिखति विद्वाँल्लोकेशः ॥ रोरीत्याधिकृत्य अंतेऽरिति वर्तमाने खरीति कुप्वोरिति च प्रस्तुत्य-

६७ । ≍ क ≍ पौ च । ५ । ४ । खर्भूतयोः कवर्गपवर्गयोः परतो रेफस्य ≍ क ≍ प इत्येतावादेशौ भवतः अः इति विसर्जनीयश्च । क ≍ करोति । कः करोति । क ≍ खनति । कः खनति । क ≍ पठति । कः पठति । क ≍ फलति । कः फलति ॥ रोरीत्यधिकृत्य अंतेऽरिति च प्रस्तुत्य-

६८ । शरि सश्च । ५ ४ । रेफस्य सकारादेशो भवति शरि परतः अः इति विसर्जनीयश्च । कश्शेते । कः शेते । कष्षंढः । कःषंढः । कस्सरति । कः सरति ॥ रोरीत्याधिकृत्य--

६९ छवि । ५ । ४ । रेफस्य सकारादेशो भवति छवि परतः । कच्छादयति । कष्ठकारीयति । कस्थुडति । कश्चरति । कष्टीकते । कस्तरति ॥ कुप्वोस्तिभोस्सिरित्यधिकृत्य-

७० । [१]इसुसोऽपेक्षायां । ५ । ४ । इसंतस्य उसंतस्य च पदस्य संबंधिनो रेफस्य कुप्वोः परतः सिरित्ययमादेशो भवति वा स्थानिनिमित्तपदे चेदन्योऽन्यापेक्षाविषये भवतः । ईकारः क्विणोः ससेः ष इति विशेषणार्थः । क्विणोः ससेः षः । नुम् शर् इति च प्रस्तुत्य-

---

२ । अस्य स्थाने-इसुसोऽसामर्थ्ये ।५।४। ३२ इति सूत्रं महावृत्तौ ।

७१ । **त्यादेशयोः** । ५ । ४ । त्यसकारस्य आदेशसकारस्य च कवर्गादिएणंताच्च नुमःशरश्च परस्य षत्वं भवति । इति सेः षत्वं । सर्पि ≍ करोति । सर्पिः करोति । सार्पिष्करोति सर्पिष्पिबति । सर्पि ≍ पिबति । सर्पिः पिबति । धनुष्खंडयति । धनुः खंडयति । धनु ≍ खंडयति । धनुष्फलति । धनु ≍ फलति । धनुः फलति । अपेक्षायामिति किं ? तिष्ठतु सर्पिः ≍ पिब त्वमुदकं । तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकं ।

७२ । **स्तोः श्चुना श्चुः** । ५ । ४ । सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ भवतः । सकारस्य शकार चवर्गाभ्यां योगे शकारो भवति । तवर्गस्य शकारचवर्गाभ्यां योगे चवर्गो भवति । कश्शोभते । काश्छिनात्ति । मरुच्चरति । मरच्छिरति । धर्मविज्जयति । मज्जति । भृज्जति । बृहज्झषः । महाञ्झषः । तञ्ञकारेण । तञ्जुजवे । स्तोःश्चुना श्चुरित्यनुवर्तमाने-

७३ । **ष्टुना ष्टुः** । ५ । ४ । स्तोः सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां योगे षकारटवर्गौ भवतः । सकारस्य षकारटवर्गाभ्यां योगे षकारो भवति । तवर्गस्य षकारटवर्गाभ्यां योगे टवर्गो भवति । कष्षण्ढः । कष्टीकते । कष्ठकारीयति । तट्टीकते । तट्टकारेण । तड्डीकते । तड्ढौकते । तण्णकारेण । पदस्येत्याधकृत्य—

७४ । **न तोष्षि** । ५ । ४ । पदांतस्य तवर्गस्य षकारे परतः टुत्वं न भवति । तीर्थकृत् षोडशः । महान्षंढः । तोरिति किं ? कष्फडिकः । न तोरित्यधिकृत्य--

७५ । **शात्** । ५ । ४ । शकारात् परस्य तोश्चुत्वं न भवति । प्रश्नः । क्लिश्नाति ॥ यशस् भ्रमति । तेजस् दहति । इति स्थिते-पदस्येत्यधिकृत्य--

७६ । **ससजुषो रिः** । ५ । ४ । सकारस्य पदांतस्य सजुःशब्दस्य च रिर्भवति । इकारो हशि रेरिति विशेषणार्थः । "ऋत उः" स्व्यत्यो ऽतः,, इति चानुवर्त्तमाने--

७७ । [1]**हशि रेः** । ४ । ३ । अकारादुत्तरस्य रेफस्य उत्वं भवति हशि परतः । पूर्ववदेपि कृते यशो भ्रमति । तेजो दहति ॥ यशस् अत्र । तेजस् अत्र । पूर्ववद् रित्वे कृते-ऋत उः, स्व्यत्यो ऽतः, हशि रेरिति वर्तमाने--

७८ । [2]**अति** । ४ । ३ । अकारादुत्तरस्य रेरुत्वं भवति अति अकारे परतः । पदे त्ये इत्यकारस्य पूर्वत्वे यशो ऽत्र । तेजो ऽत्र ॥ हे भगोर् अत्र । हे भोर् अत्र । हे अघोर् अत्र । देवार् आसते । धार्मिकार् आयान्ति । इति स्थिते-भगवद्भवत्वघवतो रिः कावस्यौ,, इत्यनुवर्तमाने--

७९ । **ओदाद् योऽशि**[3] ५ । ४ । ओकारादनंताद्-वर्णाच्च परस्य रेर्यकारादेशो भवति अशि परतः । हे भगोयत्र । हे भोयत्र । हे अघोयत्र । देवायासते । धार्मिकायायांति । ओदादिति किं ? मुनेरत्र । साधुरागतः । अशीति किं ? भोःकरोति ।

---

१ । २ । अनयोः स्थाने रेरुङ्शोः । ४ । ३ । १०० इति ।
३ । अस्य स्थाने ओदपूर्वस्य योऽशि । ५ । ४ । ४ । इति सूत्रं ।

कः खनति ॥ भगोय् अत्र । भोय् अत्र । पटव् उ । असाव् उ । तय् उ । तस्माय् उ । इति द्विः स्थिते--

८० । [1]व्योऽस्पष्टः खं । ५ । ४ । प्रकृतादोकारादवर्णाच्च परस्य वकारस्य यकारस्य चास्पष्टोऽव्यक्तश्रुतिरीषत्स्पृष्टकरणः प्रशिथिलस्थानकरणः खं चादेशौ भवतोऽशि परतः । अशि हलि नित्यमुत्तरत्र खवचनादिहाचि विकल्पः । किं खं ।

८१ । नाशः खं । १ । १ । नाशशब्देन प्रतिपाद्यमानस्यार्थस्य खमित्येषा संज्ञा भवति । इति खे कृते--

८२ । पूर्वत्रासिद्धं । ५ । ३ । पूर्वस्मिन् शास्त्रे कर्तव्ये परं शास्त्रं असिद्धं भवति । इति यकारवकारयोरासिद्धत्वात् अयवादिर्न भवति । भगोयँत्र । भगो अत्र । भोयँत्र । भो अत्र । पटवुँ । पट उ । असावुँ । असा उ । अर्थादचीति किं ? वृक्षवृश्चमाचक्षाणो वृक्षव् हसति ॥ पटव् इह । असाव् इंदुः । तय् आहुः । तस्माय् आसनम् । इति त्रिःस्थिते--

८३ । वाऽनुञ्यात् । ५ । ४ । अवर्णात्परस्य वकारस्य यकारस्य चास्पष्टः खं चादेशौ वा भवतः उञि वर्जिते अशि परतः । पक्षे तदवस्थाता । पटविँह । पट इह । पटविह । असाविँदुः । असा इंदुः । असाविंदुः । तयाँहुः । त आहुः । तयाहुः । तस्मायाँसनं । तस्मायासनं । तस्मा आसनम् । अनुञीति किं ? पटवुँ । पटउ । द्विरूपमेव ॥ भगोय् हसति । भोय् देहि । देवाय् यांति । वाताय् वांति । इति स्थिते--

---

१ । अस्य स्थाने व्योः खं वा । ५ । ४ । ५ । इति सूत्रं महावृत्तौ ।

८४ । हलि । ५ । ४ । अशि यो हल् तस्मिन् हलि परतः व्योः खं भवति । नित्यार्थं वचनं । भगो हसति । भो देहि । देवा यांति । वाता वांति । अशीति विशेषणं हलः किं ? वृक्षव् करोति ॥ पुनर् रात्रः । पटुर् राजा । इति स्थिते-ढो ढि खमित्यनुवर्तमाने--

८५ । रो रि । ५ । ४ । रेफस्य रिपरतः खं भवति ।

८६ । ढ्रिखेऽणः[1] । ४ । ३ । ढकारस्य रेफस्य च खे सति पूर्वस्याणो दीर्भवति । इति दीत्वे कृते । पुना रात्रः । पटू राजा ॥ एषस् हसाति । सस् जयति । इति स्थिते-दिवो हल्युदिति वर्तमाने-

८७ । तोऽनञ्से सात्सोः खं[2] । ४ । ३ । तकारस्य स्थाने यः कृतः सकारस्तस्मात् परस्य सोः खं भवति हलि परतः न चेत् स तकारस्थानिसकारो नञ्से वर्तमानः । एष हसति । स जयति जिनः । अनञ्से इति किं ? अनेषो हसात । असो जयति ।

इति व्यंजनसंधिः ।

इति जैनेंद्रप्रक्रियायां प्रथमः संधिः समाप्त ॥ १ ॥

---

१ । अस्य स्थाने ढ्रखे पूर्वस्याणो दीः । ४ । ३ । २१६ । इति ।

२ । अस्य स्थाने-हल्येतत्तदोरमञ्से ऽकोः सुखं । ४।३ ।१०९ इति ।

अथ नामनिर्णयमनुवर्णयिष्यामः ।

तत्र अजंताः पुंलिंगाः ।

तद्यथा—संव्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं पुरुषैः संकेतितः शब्दो नाम । तत् द्विविधं। अजंतं हलंतं चेति। तदष्टविधमपि संभवति। पुंलिंगं स्त्रीलिंगं नपुंसकलिंगं स्त्रीपुंसकलिंगं पुन्नपुंसकलिंगं, स्त्रीनपुंसकलिंगं स्त्रीपुंनपुंसकलिंगं अलिंगं चेति । तत्र अजंतेषु पुंलिंगेषु प्रथममकारांतः पुंलिंगो धर्म इत्येष शब्दः स्वभावादेवैकत्वादिवृत्तिमान् । अव्युत्पत्तिपक्षे--

८८ । **अधु मृत्** । १ । १ । धुवर्जितमर्थवच्छब्दरूपं मृत् संज्ञं भवति । इति मृत्संज्ञां लभते। व्युत्पत्तिपक्षे पुनः—

८९ । **कृद्वृत्साः** । १ । १ । कृदंतं वृदंतं ससंज्ञकं च मृत्संज्ञं भवति । इति लब्धमृत्संज्ञकादतः त्यः पर इत्यधिकृत्य-ङ्याम्मृद इति च प्रस्तुत्य—

९० । **स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्**। ३ । १ । ङ्यंतादाबंतान्मृद्रूपाच्च परास्त्यसंज्ञाभूत्वा स्वादयो भवंति । इति विधानादविशेषेण सर्वस्वादिप्रसंगे प्राप्ते 'मिङैकार्थे वाः' इत्येवमादिना लक्षणेन स्वादीनां नियमः क्रियते । [illegible] ऽस्मद्युष्मदन्या, इति सुपश्चेति चानुवर्तमाने—

९१ । [1]**आप्परा विभक्तीहृ[illegible]चः** । १ । २ । [illegible]र्थ-

१। अस्य स्थाने तासामाप्परास्तद्धल[illegible]ः। [illegible] १।[illegible]७ इति

वशात् विभक्तीपरिणाम इति सुपश्चेत्येतत्तांतं संपद्यते। सुपां त्रिशो भूत्वा स्थितानां विभक्तीशब्दस्य हलोऽचश्च यथासंख्यमाप्पराः अकारपराः पकारपराश्च संतः संज्ञा भवंति। इति तासां सुपां सप्ताविशेषसंज्ञाः क्रियंते। सु औ जस् इति वाः। अम् औट् शस् इति इप्। टा भ्याम् भिस् इति भा। ङे भ्याम् भ्यस् इति अप्। ङसि भ्याम् भ्यस् इति का। ङस् ओस् आम् इति ता। ङि ओस् सुबिति ईप्।

९२। **मिङ्कार्थे वाः**। १। ४। मिङंतेन पदेनैकार्थे समानार्थे वर्तमानात् ङ्यंतादाबंतान्मृद्रूपाच्च वा विभक्ती भवति। तस्याश्चावयवानां त्रयाणामपि 'एको द्विर्बहुश्चैकशः' इत्यनुवर्तमाने-

९३। **सुपश्च**। १। २। सुपां त्रीणि त्रीणि वचनानि एकशः एको द्विर्बहुरित्येवं संज्ञकानि भवंति। इत्येकद्विबहुसंज्ञका विधीयंते। तेषां चावयवानां त्रयाणामपि संकरेण प्राप्तौ सत्यां नियमः क्रियते।

९४। **साधने स्वार्थे**। १। २। एकार्थे साधने स्वार्थे एकः सुर्भवति। द्वित्वविशिष्टेऽर्थे साधने द्विरौ भवति। बहुत्ववि-शिष्टेऽर्थे साधने बहुर्जस् भवति। एवं सर्वत्र। उकारजकारयोः "अप्रयोगीदिति' इत्संज्ञा। कार्यार्थमनयोरुपादानं, न प्रयोगे श्रवणार्थमिति निवृत्तिः। सकारादीनां प्रयोगे श्रवणार्थमुपादान-मिति नेत्संज्ञा। उकारः 'सावनडुहः' इति विशेषणार्थः। जकारो जसीति विशेषणार्थः। धर्म स् इति स्थिते-

६५ । सुप्मिङंतं पदं । १ । २ । सुबंतं मिङंतं च यच्छब्दरूपं तत्पदसंज्ञं भवति । इति पदसंज्ञायां पदस्येत्याधिकृत्य- 'ससजुषो रिरिति रिरादेशः । इकारो 'हशि रेः,इति विशेषणार्थः । रेरीत्यधिकृत्य—

६६ । अंतेऽः[1] । ५ । ४ । अंते विरामे अवसाने वर्तमानस्य रेफस्य अः इति विसर्जनीयो भवति । इति विसर्जनीयः । अकार उच्चारणार्थः । धर्मः तिष्ठति इत्यादि मिङंतं पदमभिसंबंधनीयं । एवमुत्तरत्रापि । धर्म औ इति स्थिते आदेबिति वर्तमाने–

६७ । एच्यैप् । ४ । ३ । द्वयोरेकः परस्य स्वासन्न ऐप् भवति । धर्मौ । धर्म अस् इति स्थिते 'तदैचि परः, उस्यपदे' इति चाधिकृत्य—

६८ । एप्यतः[2] । ४ । ३ । अकारस्य द्वयोरेकः परो भवत्यपद एपि परतः । इति पररूपे प्राप्ते 'यञ्यतो दीः' इति अनुवर्तमाने—

६९ । [3]जसि । ५ । ३ गोरकारांतस्य दीर्भवति जसि परतः इति दीत्वं भवति । स्वेको दीरिति पुनर्दीत्वं । पूर्ववद् रित्वं विसर्जनीयश्च । धर्माः । तथा संबोधनार्थविवक्षायां मिङ्कार्थे वाः इति वाः भवति । तस्याः—

---

१ । अस्य स्थाने—विरामं विसर्जनीयः ५ । ४ । १८९ । इति सूत्रं वर्त्तत । २ । अस्मिन् सूत्रे 'अपदे' इति पदमधिकं महावृत्तौ

३ । अस्य स्थाने—सुटि पूर्वस्वं । ४ । ३ । ८९ । नेच्यात् । ४ । ३ । ९२ । इति सूत्रद्वयं प्रक्रियाभेदश्च वर्त्तते ।

१००। **संबोधने बोध्यं** । १ । ४। संबोधनेऽर्थे विहितायाः वायाः बोध्यमिति संज्ञा । प्रसिद्धतत्संबंधस्य व्यापारांतरं प्रत्यभिमुखीकरणं आमंत्रणं संबोधनं तत् द्योतनार्थं हे भोः प्रभृतयः शब्दाः प्रागुपादीयंते । हे धर्म स् इति स्थिते–

१०१। [4]**सुष्किः** । १ । ४ । बोध्यस्यैकवचनं सुः किसंज्ञा भवति । इति किसंज्ञा । 'व्योः खं वल्कौ, हल् ङ्याप्भ्यः सुसिप्त्यनच् 'केरेङः' इति चानुवर्तमाने---

१०२ । **प्रात्** । ४ । ३ । प्रादुत्तरस्य केरनचः खं भवति । द्विबह्वोः पूर्ववत् । हे धर्म । हे धर्मौ । हे धर्माः । किं तिष्ठसि । किं तिष्ठथः । किं तिष्ठथ इति गम्यते । धर्म इति त्रिः स्थिते--

१०३ । **कर्मणीप्** । १ । ४ । कर्मणि कारके इप् भवति । किं कर्म?

१०४ । **कर्त्राप्यम्** । १ । २ । कर्त्रा यदाप्यत्वेन विवक्षितमीप्सितानीप्सितोदासीनविकल्पं तत् कर्मसंज्ञं भवति । इत्येवमादि लक्षणो विहितः । तस्या एकोऽम् । द्विरौट् । बहुः शस्। टकारशकारयोरित्संज्ञा । टकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः । शकारः शासिति विशेषणार्थः । सुटीदुतः प्राक् स्वमित्यधिकृत्य--

१०५ । **पूर्वोऽमि** । ४ । ३ । सुब्यमि परतः परः पूर्वो भवति द्वयोरेकः । औटि पूर्ववत् । 'स्वेको दीः', सुटीदुतः प्राक् स्वं, इति, चाधिकृत्य--

---

४ । अस्य स्थाने—एकः किः । १ । ४ । ५६ । इति सूत्रं वर्त्तते ।

१०६ । **शसि** । ४ । ३ । शसि परतः प्राचोऽकः स्वं दीर्भवति द्वयोरेकः । इति दीर्त्वे कृते--

१०७ ।[1]**न्पुंसि** । ४ । ३ । शसो नकारादेशो भवति पुंसि पुंलिंगे गम्यमाने ।

१०८ । **षृो नो णोऽभिन्ने**[2] । ५ ।४। षकाररेफाभ्यां परस्य नकारस्य णत्वं भवत्यभिन्ने । इति णत्वं प्राप्तं । नांतरोयनम्नोदेशे इति चाधिकृत्य--

१०९ । **क्षुभ्नाद्यंतेषु**[3] । ५।४। क्षुभ्नादीनां पदस्यांत्ये च वर्तमानस्य नकारस्य णत्वं न भवति । इति निषिद्धं । धर्मम् । धर्मौ । धर्मान् । पश्येत्यादि क्रियासंबंधः । धर्म इति त्रिः स्थिते-संज्ञो भा वेरित्यनुवर्तमाने--

११० ।[4]**कर्तृकरणे** । १।४। कर्तरि करणे च कारके वर्तमानात् ङ्याम्मृदः परा भा विभक्ती भवति । कः कर्ता । किं वा करणं

१११ । **स्वतंत्रः कर्ता** ।१।२। इतरेषां कारकाणां साध्यसिद्धिं प्रति प्रवर्तमानानां स्वातंत्र्येण प्राधान्येन यत् कारकं विवक्षितं तत् कर्तृसंज्ञं भवति ।

११२ । **साधकतमं करणः** ।१।२। सिद्धेषु कारकेषु सत्स्वपि साध्यायाः क्रियायाः साधकत्वं प्रकर्षेण यद्विवक्षितं तत् कारकं

---

१ । अस्य स्थाने-नश्च पुंसि । ४ । ३ । ९१ । इति । २ । अस्य स्थाने-षृो नो णः समाने । ५ ४ । ८५ । इति । ३ । अस्य स्थाने क्षुभ्नादिषु । ५ । ४ । ११७ । अंतस्य । ५ । ४ । ११५ । इति । ४ । अस्मिन् भेति पदमधिकं महावृत्तौ ।

करणसंज्ञं भवति । तस्याः भाया एकष्टा द्विर्भ्याम् बहुर्भिस् । टकारः इत्संज्ञः स्येनात् ङष्टाङसीति विशेषणार्थः । स्वंको दी-रिति दीत्वे प्राप्ते गोरित्याधिकृत्य-भिसोऽत ऐसिति चानुवर्त्य--

११३ । **स्येनान्ङष्टाङसेः** ।५।१। अकारांतस्य गोर्निमित्तभूतानां ङस् टा ङसि इत्येतेषां यथासंख्यं स्य इन् आत् इत्येते आदेशा भवंति । इति टा इत्येतस्य इन इत्ययमादेशो भवति । को गुः ?

११४ । **यत्त्ये तदादि गुः** । १।२। यस्य त्यः यत्त्यस्तस्मिन् यत्त्ये परतः तदादि शब्दरूपं गुसंज्ञं भवति । पूर्ववदेप् । षो नो णोऽभिन्ने इति णत्वं । भ्यामि-यञ्यतो दीरित्याधिकृत्य--

११५ । **सुपि** । ५ । २ । गोरकारांतस्य दीर्भवति यञादौ सुपि परतः ।

११६ । **भिसोऽत ऐस्** । ५ ।१ । अकारांतस्य गोर्निमित्तभूतस्य भिस ऐसित्ययमादेशो भवति । पूर्ववेदप् । रित्वविसर्जनीयौ च । धर्मेण । धर्माभ्यां । धर्मैः । कर्तरि प्रयोगे स्फीयते इत्यादिः करणे त्ववाप्य इत्यादिका क्रिया संबध्यते । धर्म इति त्रिः स्थिते--

११७ । **संप्रदानेऽप्** । १।४ । संप्रदाने कारके वर्तमानात् ङ्याम्मृदो अप् विभक्ती भवति । किं संप्रदानम् ।

११८ । **कर्मणोपेयं संप्रदानं** । १ ।२। कर्मणा करणभूतेन कर्माप्येन गवादिना पारिभाषिकेण लौकिकेन वा पारिस्पंदात्मकेन यदुपेयत्वेन विवक्षितं तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति । तस्या एको ङे ।

द्विभ्यों । वहुर्भ्यस् । ङकार इत्संज्ञो ङेर्यः । इति विशेषणार्थः । गोरिति भिसोऽत ऐसिति च प्रस्तुत्य--

११९ । **ङेर्यः** । ५।१ । अकारांतस्य गोर्निमित्तभूतस्य ङे इत्येतस्य य इत्ययमादेशो भवति । सान्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वात्सुपीति दीत्वं । भ्यामि पूर्ववद् । भ्यासि सुपीति दीत्वं प्राप्तं ।

१२० । **वह्वौ झल्येत्** । ५ । २ । गोरकारांतस्य झलादौ बहुवचने परत एकारादेशो भवति । इति एत्वं च प्राप्तं । सुपीति दीत्वं प्राप्तं तयोरुभयोरन्यत्र सावकाशयोरेकत्र समुदितयोस्तुल्यवलयोः स्पर्द्धे सति परत्वविधिर्भवति । पूर्ववत् रित्वविसर्जनीयौ । धर्माय । धर्माभ्याम् । धर्मेभ्यः । दीयते इत्यादि क्रियाभिगमः । धर्म इति त्रिः स्थिते--

१२१ । **काऽपादाने** । १ । ४ । अपादाने कारके वर्तमानात् ङ्याम्मृदः का भवति । किमपादानं--

१२२ । **ध्यपाये ध्रुवमपादानं** । १ । २ । धियो बुद्धेरपायो विभागो ध्यपायः । तस्मिन् ध्यपाये सति यत् ध्रौव्येन विवक्षितं तत्कारकं अपादानसंज्ञं भवति । तस्या एको ङसिः । द्विभ्याम् । वहुर्भ्यस् । ङकारेकाराविंत्संज्ञौ । ङकारः सोर्ङितीति विशेषणार्थः । इकारो ङ्यसेः स्मिस्मादिति विशेषणार्थः । स्येनान्ङस्टाङसेरिति ङसेरदादेशो भवति । स्वेको दीरिति दीत्वं । भ्यामि भ्यासि च पूर्ववत् । धर्मात् । धर्म्माभ्याम् । धर्म्मेभ्यः । अवरोहतीत्यादि क्रियाऽवसीयते । धर्म इति त्रिः स्थिते--

१२३ । **ता शेषे** । १ । ४ । शेषे विवक्षिते ङ्याम्मृदः ता विभक्ती भवति । कर्मादीनामविवक्षा ततोऽन्यः स्वस्वाम्यादिः शेषः । तस्या एको ङस् । द्विरोस् । वहुराम् । ङकारो ङस्ङ स्योरिति विशेषणार्थः । स्येनान् ङस्टाङसेरिति ङसः स्य इत्यय-मादेशो भवति । वहौ झल्येदिति वर्तमाने--

१२४ । **ओसि** । ५ । २ । अकारांतस्य गोरेत्वं भवत्योसि परतः । इत्येत्वमयादेशो रित्वविसर्जनीयौ च । आम्यात्स्मेः सुडिति वर्तमाने--

१२५ । **प्रेल्म्वाप्चतुरो नुट्** । ५ । १ । प्र इल् मु इत्येवं संज्ञेभ्यः आबंताच्चतुःशब्दाच्च नुडागमो भवत्यामि परतः । ङकारटकारयोरित्संज्ञायामुकारउच्चारणार्थः । टकारः टिदादि-रिति विशेषणार्थः । स्वचिह्नस्याविष्टाष्टपञ्चभिन्नाछिन्नाछिद्र-श्रुवश्वस्वास्तिकस्य दीरिति गोरिति च प्रस्तुत्य—

१२६ । **नाम्यतिसृचतसृ** ॥ गोरंतस्य दीर्भवति नामि परतः तिसृ चतसृ इत्येतौ शब्दौ वर्जयित्वा पूर्ववत् नकारस्य णत्वम् । धर्मस्य । धर्मयोः । धर्माणाम् । फलमित्यादिशब्दप्रयोगः धर्म इति त्रिः स्थिते—

१२७ । **ईबाधारे च**[१] । १ । ४ । आधारे च कारके वर्तमा-नात् ङ्याम्मृद ईप विभक्ती भवति । कः पुनराधारः ।

१२८ । **आधारोऽधिकरणम्** । १ । २ । आश्रिते क्रियाऽसि-

---

१ । अस्य स्थाने ईबधिकरणे च । १ । ४ । ४४ । इति ।

मित्याधारः । कर्तृसमवायिन्याः शयनादिक्रियायाः कर्मसमवायिन्याश्च पचनादिक्रियायाः अधिकरणत्वेन योऽर्थो विवक्षितः स आधारसंज्ञो भवति । तस्याः एको ङिः । द्विरोम् । बहुः सुप् । ङकारपकारयोरित्संज्ञायां ङकारो "न्याम्मोर्ङेराम्" इति विशेषणार्थः । पकारः सुबिति प्रत्याहारार्थः । पूर्ववदेप् । ओसि च ओसीति एत्वम् । सुपि बहौ झल्येदित्येत्वं । क्विणोः ससेऽषः । नुम्शर इति च प्रस्तुत्य-

१२९ । त्यादेशयोः । ५ । ४ ।४३ । त्यसकारस्यादेशसकारस्य च कवर्गादिणंताच्च नुम्शर्परादुत्तरस्य षत्वं भवति । इति षत्वं । धर्मे । धर्मयोः । धर्मेषु । चित्तं निधेहि इत्यादि क्रियाभिसंबंधः कार्यः । एवमकारांताः पुंलिंगाः शब्दाः सप्तविभक्ती क्रियाभिसंबंधो योज्यः । परमस्ति प्रक्रियाविशेषः सर्वादिषु । तथाहि । सर्व । विश्व । उभ । उभयट् । अन्य । अन्यतर । इतर । डतर । डतम । त्व । त्वत् । नेम । सम । सिम । पूर्व । पर । अवर । दक्षिण । उत्तर । अपर । अधर । स्व । अंतर । त्यत् । तत् । यत् । अदस् । इदम् । एतद् । एक । द्वि । युष्मद् । भवत् । अस्मद् । किम् । इति सर्वादयः । तेषां युष्मदस्मद्वर्जितानां अभिधेयवत् लिंगं भवति । तस्त्रिलिंगं । तत्र यदा पुलिंगास्तदा योज्यंते विशेष्यंते च जसिङस्ङिङस्यामिष्वेव नान्यत्र धर्मादिभ्यः । सर्वः । सर्वौ । जसि सर्व असिति स्थिते-गोरिति भिसोल ऐसिति खेः स्मैः इति च वर्तमाने—

१३० । जसः शी । ५ । १ । १४ । खिसंज्ञकस्याकारस्य गोर्निमित्तभूतस्य जसः स्थाने शीत्ययमादेशो भवति । शकार इत्संज्ञः शित्सर्वस्येति विशेषणार्थः । कः खिः ।

१३१ । स्निः सर्वादिः[१] । १ । १ । ४० । सर्वादयः स्निसंज्ञा भवंति । इति स्निसंज्ञायां "आदेप्" सर्वे । सर्वादीनामपि संबोधनमस्तीत्येके । हे सर्व । हे सर्वौ । हे सर्वे । सर्वम् । सर्वौ । सर्वान् । सर्वेण । सर्वाभ्याम् । सर्वैः । सर्व ए इति स्थिते-"ङेर्यः" इत्यधिकृत्य—

१३२ । स्नेः स्मैः[२] । ५ । १ । १२ । स्निसंज्ञकस्याकारांतस्य गोर्निमित्तभूतस्य ङे इत्यस्य स्मै इत्ययमादेशो भवति । सर्वस्मै । सर्वाभ्यां । सर्वेभ्यः । ङसि—

१३३ । ङ्यसेःस्मिन् स्मात्[३] । ५ । १ । १३ । खेरकारांतस्य गोर्निमित्तभूतयोः ङि ङसि इत्येतयोः यथासंख्यं स्मिन् स्मात् इत्येतावादेशौ भवतः । इति ङसेः स्मात् । सर्वस्मात् । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः । सर्वस्य । सर्वयोः । आमि—

१३४ । आम्यात्स्नेः सुट्[४] । ५ । १ । ३४ । स्नेरवर्णांताद् गोरामि परतः सुट् भवति । पूर्ववदेत्वं षत्वं च । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । सर्वयोः । सर्वेषु । एवं विश्वोभोभयडन्यान्यतरेतर-

---

१ । अस्य स्थाने-सर्वादिः सर्वनाम । १ । १ । ३५ । इति सूत्रम् ।
२ अस्य स्थाने-सर्वनाम्नः स्मैः । ५ । १ । १२ । इति ।
३ । अस्य स्थाने-ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ । ५ । १ । १३ । इति ।
४ । अस्य स्थाने-आम्यात्सर्वनाम्नः सुट् । ५ । १ । ३४ । इति

शब्दाः । टकारः स्त्रियां ङ्यर्थः । डतरडतमौ स्थौ, तेन तदंतानां कतरयतरततरैकतरकतमप्रभृतीनां ग्रहणं । तेषां स्वाभेयार्थम शब्दानां च सर्ववद् प्रक्रिया ।

१३५ । [1]समं सर्वयुक्ते । १ । १ ।४१ । सर्वार्थे युक्तार्थे च समशब्दः सर्वादिर्भवति । स च सर्ववद् ।

१३६ । [2]पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराण्यवधौ व्यवस्थायां । १ । १ । ४२ । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । तत्रैतानि असंज्ञायां सर्वादीनि भवंति ।

१३७ । [3]स्वमज्ञातिधनाख्यायां । १ । १ । ४३ । स्वशब्दः सर्वादिभर्वति, न चेत् ज्ञातिधनपर्यायः ।

१३८ । [4]बहिर्योगोपसंव्यानेऽपुर्यंतरं । १ । १ । ४४ । बहिर्भावेन बहिष्ठेन बाह्येन वा वस्तुना योगे उपसंव्याने उपसंविव्यमाने च वर्तमाने अंतरशब्दः सर्वादिर्भवति न पुरि बहिर्योगेऽपि ।

१३९ । पूर्वादिरद् ङ्यस्योर्वा[5] । १ । १ । ४५ । पूर्वादयो नवाकारांता ङिङस्योः परतः सर्वादयो वा भवंति ।

१४० । [6]जसि । १ । १ । ४६ । जसि च विकल्पः । इति

---

१ । २ । ३ । ४ इमे योगाः गणपाठस्थाः न तु सूत्रपाठस्थाः महावृत्तौ ।

५ । ङिङस्योरतः । १ । १ । ४३ । इति सूत्रमस्य स्थाने ।

६ । अस्य स्थाने-पूर्वादयो नव । १ । १ । ४२ इति ।

असुङासिङिष्वेव विशेषोऽन्यत्र सर्वशब्दवत् । पूर्वे पूर्वाः । पूर्वस्मात् पूर्वात् । पूर्वस्मिन् पूर्वे । एवं परादयोऽपि नेयाः । त्यदादीनां सप्तानां अत्वस्य किमः कादेशस्य च विधानादकारांतत्वं । त्यद् इति स्थिते पूर्ववत्स्वादिः इतां च निवृत्तिः । "सुप्याष्ट्नः" इत्यधिकृत्य–

१४१ । **त्यदादेरः** । ५ । १ । १७७ । त्यदादीनामकारांतादेशो भवति सुपि परतः । तास्थानेऽतेऽल इति दकारस्यात्वं । एप्यत इति पररूपं । त्यदादेर इति प्रस्तुत्य–

१४२ । **तोः[1] सोऽनंते सौ** । ५ । १ । १८० । त्यदादीनां तवर्गस्यानंते वर्तमानस्य सकारादेशो भवति सौ परतः । सर्वशब्दवदन्यत् । स्यः । त्यौ । त्ये । हे स्य । हे त्यौ । हे त्ये । त्यं, त्यौ, त्यान् । त्येन, त्याभ्यां, त्यैः । त्यस्मै, त्याभ्यां, त्येभ्यः । त्यस्मात्, त्याभ्यां, त्येभ्यः । त्यस्य, त्ययोः, त्येषां । त्यस्मिन्, त्ययोः, त्येषु । एवं तदादयोऽपि योज्याः । अदस् शब्दस्य तु विशेषः । अदस् इति स्थिते पूर्ववत् स्वादिरितां च निवृत्तिः । तोस्सोऽनंते साविति अधिकृत्य—

१४३ । **असौ** । ५ । १ । १८१ । असावित्यदसः सकारस्य औकारादेशो भवति । अत्वापवादः । सोश्च खं निपात्यते । तोस्सोऽनंते साविति दकारस्य च सकारः । एच्यैप् । असौ । अदस् औ इति स्थिते-त्यदाद्यत्वे पररूपे ऐपि च कृते–

---

१ । अस्य स्थाने तोः सः सावनन्ते । ५ । १ । १६४ इति सूत्रं

१४४ । दादुर्दोमोऽदसोऽसेः । ५ । ३ । ११६ । अदसोऽकारीभूतसकारांतस्य दकारात्परस्य वर्णमात्रस्य च उत्वं दकारस्य च मत्वमिति कर्तव्यं । स्वस्याभाव्योऽत्परः इति प्रथक् नञ्निर्देशात् भाव्योऽपि स्वस्य ग्राहको भवतीति स्वासन्न इति द्विमात्रस्याकारस्य द्विमात्र ऊकारो भवति । अमू । जसि अदे इति स्थिते—

१४५ । बहुष्वेरीः[1] । ५ । ३ । ११८ । अदसो बहुत्वे निष्पन्नस्य एकारस्य ईकारो भवति । उत्वापवादो दस्य च मत्वं । अमी । संबोधनेऽप्यविशेषः । अमि पूर्ववदुत्वमत्वमुत्वं च । अमुं । औटि पूर्ववद् । अमू । शसि दीत्वं न्पुंसीति नत्वं । पूर्ववदन्यत् । अमून् । टा सुपि-अमु आ इति स्थिते -

१४६ । टो नाऽस्त्रियां[2] । ५ । २ । १२६ । सोः परस्य अस्त्रियां विहितस्य टा इत्येतस्य ना इत्यादेशो भवति । इति नाभावे कर्तव्ये मुभावस्यासिद्धत्वादप्राप्ते सुलक्षणे नाभावे—

१४७ । न मु टाविधौ । ५ । ३ । ३७ । टा इत्येतस्य विधिष्टाविधिस्तस्मिन् कर्तव्ये न मुभावोऽसिद्धः । इति नाभावे कृते पुनर्मुत्वस्यासिद्धत्वात् सुपीति दीत्वे प्राप्ते टा इत्येतस्मिन् विधिस्तस्मिन्निति च विग्रहे मुभावस्य सिद्धत्वात् दीत्वं न भवति । अमुना । भ्यामि सुपीति दीत्वे सत्युत्वं मत्वं च । अमूभ्यां ।

---

१ । अस्य स्थाने—बहावीरेतः ५।३।८९। इति सूत्रं

२ । अस्य स्थाने—आङो नाऽस्त्रियां । ५ । २ । ११३ ।इति सूत्रं ।

१४८ । **नेदमदसोऽकः**[1] । ५ । १।६। इदमदसित्येताभ्यामककाराभ्यां परस्य भिसो न ऐस् भवति । भिस ऐस्भावाभावादेत्वमीत्वं च । अमीभिः । ङयि उत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् स्मैभावः षत्वं च । अमुष्मै । अमूभ्यां । अमीभ्यः । अमुष्मात् । अमूभ्यां । अमीभ्यः । अमुष्य । ओसि एत्वे अयादेशे च कृते उत्वं मत्वं च, अमुयोः । अमीषां । अमुस्मिन् । अमुयोः । अमीषु । इदम् शब्दस्य तु भेदः । इदमिति स्थिते पूर्ववद् स्वादिविधिः । सौ–

१४९ । **इदमो मः** । ५ । १ । १८३ । इदमः सौ सुपि परतो मकारादेशो भवति । अत्वापवादः ।

१५० । **पुंसीदोऽय्** । ५ । १ । १८६ । पुंसि वर्तमानस्य इदम इद्रूपस्य अय् इत्ययमादेशो भवति । टा यत्वापवादः । हल्ङ्यादिना सोः खं । अयं । त्यदाद्यत्वमन्यत्र ।

१५१ । **दः** । ५ । १ । १८४ । इदमो दकारस्य मकारादेशो भवति सुपि परतः । इमौ । इमे । संबोधनेप्येवं । इमं । इमौ । इमान् । टायां--

१५२ । **टौस्यनोऽकः**[2] । ५ । १ । १८७ । इदमः ककारवर्जितस्य इद्रूपस्य अन इत्ययमादेशो भवति टा ओसि सुपि परतः । अनेन ।

१५३ । **हलि खं** । ५ । १ । १८७ । इदम इद्रूपस्य हलादौ सुपि परतः खं भवति । ततो दीत्वं । आभ्यां । भिसि पूर्ववद् ऐस्

---

१ । अस्य स्थाने—इदमदसोः सकोः । ५ । १ । ९ । इति ।

२ । अस्य स्थाने—अनाप्यकः । ५ । १ । १७० । इति सूत्रं ।

भावे निषिद्धे पुनरेत्वं । एभिः । अस्मै । आभ्यां । एभ्यः । अस्मात् । आभ्यां । एभ्यः । अस्य । अनयोः । एषां । अस्मिन् । अनयोः । एषु । इदम इत्यन्वादेशे इति चाधिकृत्य—

१५४ । टौसिप्येतदश्चैनत्[1] । ५ । १ । १६० । इदम एतदश्च टा ओस् इप् इत्येतेषु परतः एनदित्ययमादेशो भवति अन्वादेशे कथितानुकथने । पूर्ववदत्वे पररूपत्वे च कृतेऽयमादेशः । एनेन । एनयोः । एनयोः । एनं । एनौ । एनान् । एतच्छब्दस्य एषः । एतौ । एते । इत्यादि नेयं । एकशब्दस्य एकः, एकौ, एके इत्यादि सर्वशब्दवत् । यद्येकशब्दः एकत्वसंख्यायां वर्तते तदैकवचनमेव सर्वासां । एकः । एकं । एकेन । इत्यादि । द्विशब्दस्य द्वित्ववाचित्वात् द्विवचनमेवात्वं च । द्वौ । द्वौ । द्वाभ्यां । द्वाभ्यां । द्वाभ्यां । द्वयोः । द्वयोः । किम् शब्दस्य—

१५५ । किमः कः । ५ । १ । १७८ । किमः क इत्ययमादेशो भवति त्यदादिसंबंधिनि सुपि परतः । कः, कौ, के इत्यादि नेयं । त्वद् युष्मद् भवद् अस्मद् शब्दानां अत्वाभावात् उत्तरत्र निश्चयः । सर्वादीनि असंज्ञायां सर्वादीनि भवंति संज्ञायां तु न भवति । सर्वनामा कश्चित् तस्मै सर्वायेत्यादि भवति । प्रथमादीनां जसि विशेषोऽन्यत्र सर्वशब्दवत्—

१५६ । प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाः । १ । १ । ४७ । प्रथमादीनां तयांतस्य च तत्संबंधिनि जसि खि संज्ञा

---

१ । अस्य स्थाने—टौसिप्येनदेतदश्च । ४ । ३ । ११९ । इति सूत्रं ।

वा भवति । यदा खिसंज्ञा तदा जसः शीभावः । प्रथमे प्रथमाः । चरमे चरमाः । द्वितये द्वितयाः । अल्पे अल्पाः । अर्द्धे अर्द्धाः । कतिपये कतिपयाः । नेमे नेमाः । नेमशब्दस्य सर्वादित्वादन्यत्र सर्वशब्दवत् । तीयत्यांतस्य ङेङसिङसिङिषु विशेषोऽन्यत्र धर्मशब्दवत् ।

१५७ । [1]**तीयो ङिति** । १ । १ । ५३ । तीयत्यांतः शब्दो ङिति कार्ये कर्तव्ये खि संज्ञो वा भवति । इति विकल्पेन स्मायादिः । द्वितीयस्मै द्वितीयाय । द्वितीयस्मात् द्वितीयात् । द्वितीयस्मिन् द्वितीये । एवं तृतीयशब्दः इति । आकारांतः क्षीरपाशब्दास्त्रिलिंगस्तत्र पुलिंगो नीयते । पा पाने । पा इत्येषा प्रकृतिः पानार्थे वर्तते । इत्युक्तार्थत्वात् पानशब्दस्य निवृत्तिः । पा इति स्थिते । तस्याः—

१५८ । **भूवादयो धुः** । १ । २ । १ । भू इत्येवमादीनां चुरादिपर्य्यंतानां पाठतोऽर्थतश्च परिच्छिन्नानां[2] धुसंज्ञा भवति । धुसंज्ञायां सत्यां क्षीरमित्युपपदं । ततः कर्मणीत्यम् । क्षीरं पिबति इति विग्रहे—त्यः पर इति धोरिति कर्मणीति क्वचिदिति चानुवर्तमाने—

१६९ । **क्विप्** । २ । २ । ७४ । कर्मणि वाचि धोः क्वचित् क्विबित्ययं त्यः परो भवति । स च—

१६० । **कृत्**[3] **कर्तर्यझिः** । २ । ४ । ४७ । झिवर्जितः

---

१ । अस्य स्थाने तीयस्य ङिति । १ । १ । ४४ । इति सूत्रं ।

२ । अस्य स्थाने "परीतात्मनां" इति पाठः । (क) पुस्तके वर्तते ।

३ । अस्य स्थाने कर्तरि कृत् । २ । ४ । ५२ । इति सूत्रं ।

कृत्संज्ञस्त्यः कर्तरि भवति । क्विप् पुनः कृत् ।

१६१ । कृदमिङ् । २ । १ । ६६ । मिङ्वर्जितो धोरविहि-तस्त्यः कृत्संज्ञो भवति । इति कर्तरि भवति । स सर्वोऽप्रयोगीत् । ककारः क्कितीति विशेषणार्थः । वकारः प्राक्क्वेर्वाऽसम इति सति साम्ये बाधनार्थः । इकारः उच्चारणार्थः । पकारः पिति कृति तुगिति विशेषणार्थः । ततः कृदंतस्य मृत्संज्ञायां स्वादि-विधिः प्राप्तः । क्षीर अम् पा इति स्थिते सुप् सुपेत्यधिकृत्य—

१६२ । वागमिङ् । १ । ३ । ८५ । मिङ्वर्जितं वाक्संज्ञं कृदंतेनोत्तरपदेन सह नित्यं षसो भवति । अमिङिति प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं तिवाक्कारकाणां कृद्भिः सह सुबुत्पत्तेः प्राक् एव सो भवतीति । किं वाग्संज्ञं ।

१६३ । ईपा वाक्[1] । २ । १ । ६७ । तत्र धोरधिकारे ईपा निर्दिष्टस्य वाक् संज्ञा भवति । इति वाक् संज्ञा ।

१६४ । सुपो धुमृदोः । १ । ४ । १६७ । धुमृदोरवयव-भूतस्य सुप उप् भवति । इति सुप उप् ।

१६५ । [2]वोक्तं पूर्वं । १ । ३ । १०६ । साधिकारे वया विभक्त्योक्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यं । इति क्षीरशब्दस्य पूर्वनिपातः । क्षीरपा इत्येतस्मात् स्वादिविधिः सुटि नास्ति विशेषः । क्षीरपाः, क्षीरपौ, क्षीरपाः । संबोधनेप्येवं । क्षीरपां, क्षीरपौ । शसादा-

---

१ । अस्य स्थाने-ईपात्र वाक् । २ । १ । ७९ इति सूत्रं ।

२ । अस्य स्थाने-वोक्तं न्यक् । १ । ३ । ९३ । इति सूत्रं ।

वजादौ । भस्येत्यनोस्समंवस्फादित्यधिकृत्य—

१६६ । आतो ऽनापः[1] । ४ । ४ ।१३८। भसंज्ञकस्याकारांतस्य खं भवति आपं वर्जयित्वा । कः पुनर्भः—

१६७ । यचि भः । १ ।२ ।१२० । यकारादावजादौ च धवर्जिते स्वादौ परतः पूर्वं भसंज्ञं भवति । इति भसंज्ञायां क्षीरपः, क्षीरपा । हलादावविशेषः । क्षीरपाभ्यां, क्षीरपाभिः । क्षीरपे, क्षीरपाभ्यां, क्षीरपाभ्यः । क्षीरपः,क्षीरपाभ्यां,क्षीरपाभ्यः।क्षीरपः, क्षीरपोः, क्षीरपां । क्षीरपि, क्षीरपोः, क्षीरपासु । स्त्रियामप्येवं रूपं । तथा सोमपादयः । इकारांतः पुल्लिंगो मुनिशब्दः । मुनि इति स्थिते स्वादयः । सोरित्वविसर्जनीयौ । मुनिः । औकारयोः ।

१६८ । [2]सुटीदुतः प्राक्स्वं । ४ । ३ । १०६ । प्राचः पूर्वस्येकारस्योकारस्य च स्वं दीर्भवति अजादौ सुटि परतः । द्वयोरेकः । इति दीत्वं । मुनी । जसि । प्रस्यैप् कावित्यधिकृत्य—

१६९ । जसि । ५ । २ । ११६ । प्रांतस्य गोरेप् भवति जसि परतः । मुनयः । संबोधने कौ ।

१७० । प्रस्यैप् कौ । ५ । २ । ११५ । प्रांतस्य गोरेप् भवति कौ परतः । "व्योः खं वल्काविति" "हृल्ङ्याब्भ्यः सुसिप्त्यनच्" इति प्रस्तुत्य—

---

१ । अस्य स्थाने "आतो धोः" इति सूत्रं । २ । अत्र प्रक्रियाभेदस्तावत् स्थानिसूत्राणि तु "सुटि पूर्वस्वं । ४ । ३ । ८९ । नेच्यात् । ४ । ३ । ९२ । धो जसि च । ४ । ३ । ९३ ।" इति महावृत्तौ

१७१ । केरेङः । ४ । ३ । ६५ । एङंतात्परस्य केरनचः खं भवति । इति सोः खं । द्विबह्वोः पूर्ववत् । हे मुने । हे मुनी । हे मुनयः । अमि पूर्ववत् । मुनीं । मुनी । शसि दीत्वनत्वे-मुनीन् । टायां-टो नाऽस्त्रियामिति नाभावः । मुनिना । हलादावविशेषः । मुनिभ्यां । मुनिभिः । ङेङसिङस्सु प्रस्यैवित्यधिकृत्य—

१७२ । सोर्ङिति[1] । ५ । २ । ११८ । स्वन्तस्य गोरेब् भवति ङादौ सुपि परतः । किं नाम सु । "य्वौ स्त्र्याख्यौ मु:" "ङिति प्रश्चेति च प्रस्तुत्य--

१७३ । [2]स्वसखिपति । १ । २ । ११० । य्वोर्यः प्रःस सुसंज्ञो भवति सखिपतिशब्दौ वर्जयित्वा । इति सुसंज्ञा । मुनये । मुनिभ्यां । मुनिभ्यः । "पदेत्येङः" इत्यधिकृत्य—

१७४ । [3]ङस्ङस्योः । ४ । ३ । १११ । एङः परयोः ङस् ङसीत्येतयोरति परतः परःपूर्वो भवति द्वयोरेकः । मुनेः । मुनिभ्यां । मुनिभ्यः । मुनेः । मुन्योः । मुनीनां । न्याम्मोर्ङेरामित्यनुवर्तमाने--

१७५ । [4]सोर्डौ । ५ । २ । १२५ स्वन्तात् गोः परस्य ङेर्डावित्ययमादेशो भवति । डकाराष्टिखार्थः । भस्येति खमिति चानुवर्तमाने—

---

१ । 'सोर्ङि' इति पाठो मद्रासीयसूत्रपाठे शब्दार्णवचांद्रिकायां चावर्तते ।

२ । अस्य स्थाने-"स्वसखि । १। २ । ९६ । पातिः से । १ । २ । ९७" इति सूत्रद्वयं ।

३ । अस्य स्थाने "ङसिङसोः । ४ । ३ । ९७ इति सूत्रं ।

४ । अस्य स्थाने-"औदच्च सोः । ५ । २ । ११२ । इति सूत्रं ।

१७६ । **ङिति टः** [१] । ४ । ४ । १३१ । गोर्घस्य टः खं भवति ङिति परतः । इति टिखं । मुनौ । मुन्योः । मुनिषु । एवं रविकविकलिबालिकेलिवह्न्यग्निवृष्टिकमिध्वनिदधिकपिप्रभृतयः । सखिशब्दस्याभिधेयलिंगस्य विशेषः । सखि इति स्थिते स्वादिविधिः । सखितोऽकावित्यधिकृत्य—

१७७ । [२]**ङन्सौ** । ५ । १ । ७४ । सखिशब्दस्य गोर्नीमित्तभूते किवर्जिते सौ परतो ङनित्ययमादेशो भवति ।

१७८ । [३]**तास्थानेऽन्तेलः** । १ । १ । ५४ । तायाः स्थाने विधिरुच्यमानोऽन्ते वर्तमानस्यालः स्थाने भवति । इति अंतेलः स्थाने विज्ञाते पुनरनेकवर्णः सर्वस्य इति सर्वस्य प्राप्ते—

१७९ । **ङित्** । १ । १ । ५५ । ङिदेवानेकाल् अंत्यस्यालः स्थाने भवत्यतोऽन्यः सर्वस्य । इति नियमेन अंत्यस्य इकारस्य स्थाने भवति । ङकारोऽप्रयोगीत्संज्ञायां ङिदिति विशेषणार्थः । हल्ङ्यादिना सोः खं । दीः इति गोः इति "नोङः" इति च प्रस्तुत्य—

१८० । **घेऽकौ** । ४ । ४ । ६ । किवर्जिते घे परतो गोर्नोङो दीर्भवति । त्यखे त्याश्रयमिति सुबंतं पदं । पदस्येत्यधिकृत्य—

१८१ । [४]**नो मृंदते खं** । ५ । ३ । ४३ । मृदः परस्यांतेऽवयवे वर्तमानस्य नकारस्य खं भवति । सखा । सुटि "ओतो णित्" इत्यनुवर्तमाने—

---

१ । अस्य स्थाने "टः । ४ । ४ । १२७ ।" इति सूत्रं ।
२ । अस्य स्थाने "अनङ् सौ । ५ । १ । ७० । इति सूत्रं ।
३ । अस्य स्थाने एतादृशमेव सूत्रद्वयं ।
४ । अस्य स्थाने नखं मृदंतस्याकौ । ५ । ३ । ३० इति सूत्रं ।

१८२ । [1]सखितोऽकौ । ५ । १ । ७३ । सखिशब्दात्परं घं किवर्जितं णीत् भवति । मृजेरैवित्यधिकृत्य--

१८३ । ञ्णित्स्यचः । ५ । २ । ३ । गोरजंतस्य अकारणकारानुबंधे स्ये परत ऐव् भवति । आयादेशः । सखायौ । सखायः । संबोधनेऽप्येवं । अकाविति प्रतिषेधात् ञ्ण भवति । ततः प्रस्यैप् कावित्येप् केश्च खं । द्विबह्वोः पूर्ववत् । हे सखे । हे सखायौ । हे सखायः । सखायं । सखायौ । शसि पूर्ववत् सखीन् । टायां स्वसखिपतीति सुसंज्ञाप्रतिषेधान्न नाभावः । सख्या । हलादावविशेषः । सखिभ्यां । सखिभिः । ङेऽपि सुसंज्ञाविरहात् एव् न भवति । सख्ये । सखिभ्यां । सखिभ्यः । ङसिङसोः "ङसङस्योरिति" "ऋत उत्" इति च प्रस्तुत्य--

१८४ । ख्यत्योऽतः[2] । ४ । ३ । ११३ । ख्य त्य इत्येताभ्यां अनङ्काभ्यां परस्य ङसङस्योरकारस्य उत् भवति । अत इति स्थानिनिर्देशात् द्वयोरेक इति निवृत्तः । सख्युः । सखिभ्यां । सखिभ्यः । सख्युः । सख्योः । सखीनां । ङौ "न्याम्मोर्ङेरामिति "इदुतः" इति च प्रस्तुत्य--

१८५ । औः[3] । ५ । २ । १२४ । इदुद्भ्यां परस्य ङेरौकारो भवति । सख्यौ । सख्योः । सखिषु । पतिशब्दस्य सुटि मुनि

---

१ । अस्य स्थाने-"सख्युरकौ । ५ । १ । ७९ । इति सूत्रं ।
२ । अस्य स्थाने "ख्यत्यादतः । ४ । ३ । ९९ । इति सूत्रं ।
३ । अस्यापि कार्यं "औदच्च सोः । ५ । २ । ११२ ।" इति योगेनैव कृतं ।

शब्दवदन्यत्र सखिशब्दवत् । पतिः । पती । पतयः । हे पते । हे पती । हे पतयः । पतिं । पती । पतीन् । पत्या । पतिभ्यां । पतिभ्यः । पत्युः । पतिभ्यां । पतिभ्यः । पत्युः । पत्योः । पतीनां । पत्यौ । पत्योः । पतिषु । त्रिशब्दोऽभिधेयलिङ्गः । अतो बहुवचनमेव आदशभ्यः संख्याबहुविषये त्यविधानात् । त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः । आमि–

१८६ । त्रेस्त्रयः । ५ । १ । ३५ । त्रिशब्दस्य त्रय इत्ययमादेशो भवति आमि परतः । पूर्ववद् नुट् दीर्त्वं णत्वं च । त्रयाणां । त्रिषु । कतिशब्दस्याव्यक्तलिंगस्य विशेषः । किमस् इति स्थिते का संख्या मानमेषां इति विगृह्य–

१८७ । किमश्च स्येडतिश्च[१] । ३ । ४ । २१० । स्यिः संख्या यन्मानं तद्वाचिनः किम् शब्दात् तदिति वासमर्थात् यद् तद्भ्यां च अस्येति तार्थे डतिस्त्यो भवति घतुश्च । डकारष्टिखार्थः । सुपो धुमृदोरिति सुबुप् । बहुविषयत्वाद्बहुवचनमेव भवति । जस्शसोः शिरिति वर्तमाने–

१८८ । उपिलः । ५ । १ । १६ । गोरिल्संज्ञकात् परयोर्जस्शसोः उब्भवति । क उप् ।

१८९ । ष्णांता षेल्[२] । १ । १ । ३६ । षकारांता नकारांता च या संख्या डातित्यांताश्च इल् संज्ञा भवंति । इति इल् संज्ञा ।

१ । अस्य स्थाने "किमः । ३ । ४ । १६३ । संख्या परिमाणे डतिश्च । ३ । ४ । १६४ ' इति च सूत्रं ।

२, अस्मिन् सूत्रे चेति पदं नास्ति महावृत्तौ

कति तिष्ठंति । कति पश्य । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः । कतीनां । कतिषु । एवं यत्तदोर्यतिततिशब्दौ तज्ज्ञेयौ । ईकारांतोऽभिधेयलिंगो ग्रामणीशब्दः । णीञ् प्रापणे । इति णीञ् ञकारोऽप्रयोगीत् ञितः फलेशे इति विशेषणार्थः । पूर्ववद् धुसंज्ञायां—

१९० । ध्वादेः ष्णोऽष्ट्याष्ठिव्ष्वष्कः स्नं [1] ४।३।९२ ष्ट्याष्ठिव्ष्वष्कवर्जितस्य धोरादिभूतस्य षकारस्य णकारस्य च यथासंख्यं सकारो नकारश्चादेशो भवति । ग्रामशब्दात्कर्मणीप् । ग्रामं नयतीति विगृह्य—"क्वचित् क्विबिति" क्विप् । स च प्रतिलब्धकृत्संज्ञः कर्तरि भवति । पूर्ववदप्रयोगीत् प्रयोजयति । वागमिङिति सविधिः । सुपो धुमृदोरिति सुबुप्, वोक्तं पूर्वमिति ग्रामशब्दस्य पूर्वनिपातश्च ।

१९१ । ग्रामाग्रान्नीः ।५।४।१०५। ग्राम अग्र शब्दाभ्यां परस्य नीनकारस्य णत्वं भवति । इति णत्वं । पूर्ववद् स्वादिविधिः सोरित्वविसर्जनीयौ । अजादौ-यणीञ् इत्यधिकृत्य—

१९२ । एर्गिवाक्वादुङोऽसुधियः । ४ । ४ । ८२ । भिनाक्वाद् परो यो उङ् तस्मात्परस्य इवर्णस्य यणादेशो भवति सुधिशब्दं वर्जयित्वा । हलादावविशेषः । ग्रामणीः । ग्रामण्यौ । ग्रामण्यः । संबोधनेऽप्येवं । ग्रामण्यं । ग्रामण्यौ । ग्रामण्यः । ग्रामण्या । ग्रामणीभ्यां । ग्रामणीभिः । ग्रामण्ये । ग्रामणीभ्यां । ग्रामणी-

---

१ । अस्य स्थाने "ध्वादेः षः सः । ४ । ५ । ३ । णो नः । ४ ३ । ५४ । 'ष्ठीवतिष्वष्कातिष्ठयतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति वार्तिकं च ।

भ्यः । ग्रामण्यः । ग्रामणीभ्यां । ग्रामणीभ्यः । ग्रामण्यः । ग्रामण्योः । ग्रामण्यां । कौ —

१६३ । न्याम्मोर्ङेराम्[1] । ५ । २ । ११६ । नीइत्येतस्मात् आबंतात् मुसंज्ञकाच्च परस्य ङेः आमित्ययमादेशो भवति । ग्रामण्यां । ग्रामण्योः । ग्रामणीषु । एवं अग्रणी प्रभृतयोऽपि योज्याः । स्त्रीलिंगेप्येवमेव । उन्नीशब्दस्य भेदः । णीञ् इति स्थिते नत्वं तस्य गिना योगः । को गिः । प्रादिरिति वर्तमाने—

१६४ । क्रियायोगे गिः । १ । २ । १५७ । क्रियायां त्वर्थेन योगे संबंधे सति प्रादयो गिसंज्ञा भवंति । के पुनः प्रादयः । प्रपराऽपसमन्ववनिर्दुर्व्याङ् न्यधयोऽप्यतिसूदभयश्च । प्रतिना सह लक्षयितव्याः पर्युपयोरपि लक्षणमत्र ॥१॥ इति विंशति प्रादयः ।

१६५ । तिः । १ । २ । १५८ प्रादयः तिसंज्ञाश्च भवंति ।

१६६ । प्राग् धोस्ते । १ । २ । १७५ । ते गितिसंज्ञाः शब्दाः धोः प्राग् प्रयुज्यंते । इति पूर्वप्रयोगनियमः । ततस्सात्राशःकृत्वसूसुप्वद्वामृत्कांतुमसुम्मिङाभवित्यन्यकृस्वरादयो झिरित्युच्छब्दस्य झिसंज्ञायां सत्यां सुपो झिरित्युप्वचनसामर्थ्यात् सुः तत उप् । नयतीति विगृह्य-पूर्ववद् क्विबादिः । उत् स् नी इति स्थिते—

१६७ । तिक्वाङ्दुः[2] । १ । ३ । ८२ । तिसंज्ञाः कुः आङ् दुस् इत्येते च शब्दाः समस्यंते नित्यं षसो भवति । पूर्ववद्

---

१ । अस्य स्थाने "ङेराम् म्याम्नीभ्यः । ५ । २ । ११०" इति सूत्रं । २ । अस्य स्थाने "तिकुप्रादयः । १ । ३ । ८१" इति महावृत्तौ

सुबुप् पूर्वनिपातश्च । वरो णो वा के इति तकारस्य नत्वं । उन्नी इत्यतः पुनः स्वादयः । उन्नीः । उन्न्यौ । उन्न्यः । ग्रामणीशब्दवत् । स्त्रीलिंगेऽप्येवं रूपं । नीशब्दस्य भेदः । णीञ् इति पूर्ववन्नत्वे क्विविधिः । नी इत्यतः स्वादयो हलादावविशेषः । अजादौ तु—

१६८। [1]हल्श्नुधुभ्रुवोऽचीयुव्योः । ४ । ४।७५ । हलः परः श्नु धु भ्रु इत्येतेषां इवर्णोवर्णयोरचि परतः इय् उव् इत्येतौ आदेशौ भवतः । नीः । नियौ । नियः । संबोधनेऽप्येवं । नियं । नियौ । नियः । निया । नीभ्यां । नीभिः । निये । नीभ्यां । नीभ्यः । नियः । नीभ्यां । नीभ्यः । नियः । नियोः । नियां । नियां । नियोः । नीषु । स्त्रीलिंगेऽपि समानं रूपं । सुधीशब्दस्य विशेषः । ध्यै स्मै चिंतायां । डुधाञ् धारणे च । डुकारञकारयोरप्रयोगीत्वात् डुकारो ड्वितः क्त्रिरिति विशेषणार्थः । ञकारो दविध्यर्थः । प्राक् सुशब्दः प्रयुज्यते । सुध्यायति सुदधातीति वा सुधीः । अत एवाऽसुधिय इति निपातनात् रूपसिद्धिः । सुधीः । सुधियौ । सुधियः । इत्यादि नीशब्दवत् । एवं सुश्र्यादयः ।

उकारांतः पुलिंगः कारुशब्दः स च मुनिशब्दवत् । कारुः । कारू । कारवः । इत्यादि । एवं बाहुभानुकेतुकंतुतंतुपटुप्रभृतयो नेयाः । क्रोष्टुशब्दस्य विशेषः । क्रोष्टु इति स्थिते स्वादयः ।

---

१ । अस्य स्थाने ' श्नुधुभ्रुवां य्वोरचीयुवौ । ४ । ४ । ७१ । इति सूत्रं ।

"एर्बे" इति "सालितोऽकाविति" चाधिकृत्य—

१९९। [1]तृज्वत्क्रोष्टुः । ५ । १ । ७६। क्रोष्टुशब्दः तृजंत इव भवति किवर्जिते घे परतः । इति तृज्वद्भावे सति "ङन्सौ" इत्यधिकृत्य–

२००। ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसां । ५ । १ । ७५ । ऋकारांतानां उशनस् पुरुदंशस् अनेहस् इत्येतेषां च किवर्जिते सौ परतः ङन्नादेशो भवति । "तास्थानेऽतेलः" इति सिद्धे ङिदिति नियमेन अंत्यस्य भवति । पूर्ववद् ङकारस्य निवृत्तिः । सोश्च खं । घेऽकाविति दीत्वं । नो मृदंते खमिति नखं । क्रोष्टा । औटि । "अस्यैप् कौ" इत्यनुवर्तमाने–

२०१ । ऋतो ङिघे । ५ । २ । ११४ । ऋकारांतस्य गोरेब् भवति ङौ घे च परतः । रंतोऽणुरिति रपरत्वं । "दीर्गोनोंङः" घेऽकाविति प्रस्तुत्य—

२०२ । स्वसृनप्तृनेतृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृत्रपां । ४ । ४ । ८ । स्वस्रादीनां तृन् तृच् इत्येवमंतानां अप् शब्दस्य च किवर्जिते घे परतो गोरुङो दीर्भवति । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । किसंबोधने तृज्वद्भावाभावात् अस्यैप् का वित्येप् । हे क्रोष्टो । हे क्रोष्टारौ । हे क्रोष्टारः । क्रोष्टारं । क्रोष्टारौ । शसि ंपुंसीति दीत्वनत्वे । क्रोष्टून् । टादावजादौ–

---

१ । अस्य स्थाने नास्ति सूत्रं, परं क्रोष्टुशब्दस्याभिधानवशात् किवर्जिते धे न भवंति रूपाणि, एवं च क्रोष्टृशब्दस्यापि किशस् भिस्भ्यामाम्सुप्सु नास्ति प्रयोगः । अन्यत्रतु द्वयोरपि भवति ।

२०३ । वाऽन्यापि । ५ । १ । ७८ । क्रोष्टुशब्दस्य तृज्वद्भावो वा भवति टादावजादौ परतः । हलादावविशेषः । यदाऽतिदेशस्तदा यणादेशोऽन्यत्र कारुशब्दवत् । क्रोष्ट्रा । क्रोष्टुना । क्रोष्टुभ्यां । क्रोष्टुभ्यः । ङस्ङस्योरित्यधिकृत्य—

२०४ । ऋत उः[1] ।४।३।१११ । ऋकारांतात् परयोः ङस्ङस्योरति परत उकारादेशो भवति । द्वयोरेकः । रंतोऽणुरिति रंतत्वं ।

२०५ । रात्सः । ५ । ३ । ५५ । रेफात्परस्य सकारस्य खं भवति । इति सखं । क्रोष्टुः । क्रोष्टुभ्यां । क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टुः । क्रोष्ट्रोः । क्रोष्ट्वोः । नित्यत्वादामि नुटा तृज्वद्भावो बाध्यते । क्रोष्टूनां । क्रोष्टरि । क्रोष्टौ । क्रोष्ट्वोः । क्रोष्टुषु ॥ ऊकारांतः खलपूशब्दोऽभिधेयलिंगः । पूञ् पवने । पूञः अकारो दाविध्यर्थः । धुसंज्ञायां सत्यां खलशब्दात् अम् । खलं पुनातीति विगृह्य क्विबादिविधिः । वागामिङीति सविधिः । सुप उप् । मृत्संज्ञायां स्वादयः । खलपूः । सुप्यजादौ । "यणिणः" एर्गिवाग्चादुङोऽसुधियः" इत्यनुवर्तमाने-

२०६ । सुप्योः । ४ । ४ । ६३ । गि वाग् चपूर्वादुङः परस्य उवर्णस्य यणादेशो भवति अजादौ सुपि परतः । खलप्वौ । खलप्वः । हे खलपूः । हे खलप्वौ । हे खलप्वः । खलप्वं । खलप्वौ । खलप्वः । खलप्वा । हलादावविशेषः । खलपूभ्यां । खलपूभिः । इत्यादि नीशब्दवन्नेयं । एवं यवोत्पूर्वस्य लूञ् छेदने इत्यस्य

---

१ । अस्मिन् सूत्रे उदिति पाठो महावृत्तौ ।

यवलूखलूशब्दौ । लूशब्दादुवादेशः । लूः । लुवौ । लुवः । इत्यादि । प्रतिपूर्वाद् भू सत्तायामित्यस्मात् क्विबादिः स्वाद्यश्च । "हन्करपुनर्वर्षाभ्यो भुवः" इति नियमादजादौ सुपि यणादेशो न भवति । हलादावविशेषः । प्रतिभूः । प्रतिभुवौ । प्रतिभुवः । हे प्रतिभूः । हे प्रतिभुवौ । हे प्रतिभुवः इत्यादि । एवं स्वयंभूमित्रभूप्रभृतयो नेयाः । स्त्रीलिंगेप्येतेषामेवं रूपं ।

ऋकारांतः पुल्लिंगः पितृशब्दः । पितृ इति स्थिते पूर्ववद् स्वादयः । सौ ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसामिति ङन् । अन्यत् पूर्ववत् । स्वसृनप्तृ इत्यादिना नियमेन दीत्वं न भवति । पिता । पितरौ । पितरः । संबोधने कौ ङन भवति । प्रस्यैप् काविति एप् । हे पितः । हे पितरौ । हे पितरः । पितरं । पितरौ । शसि दीत्वनत्वे पितॄन् । टादौ यणादेशः । पित्रा । पितृभ्यां । पितृभिः । पित्रे । पितृभ्यां । पितृभ्यः । ङस्ङस्योः "ऋत उः" इत्युत्वं । पितुः । पितृभ्यां । पितृभ्यः । पितुः । पित्रोः । आमि नुण्णत्वदीत्वानि । पितॄणां । कथमत्र णत्वं षकाररेफाभावादिति चेदुच्यते ऋवर्णे रेफभागोऽस्तीति प्रतिज्ञानात् । तच्च धिन्विकृण्व्योरिति निर्देशात् तृप्नातेः क्षुभ्नादिषु णत्वप्रतिषेधाच्च ज्ञायते । पितरि । पित्रोः । पितृषु । एवं मातृजामातृप्रभृतयः । नृशब्दस्य पुनरामि विशेषः । अन्यत्र पितृशब्दवत् । घेर्गोरित्यधिकृत्य—

२०७ । **नुर्वा** । ४ । ४ । ४ । नृशब्दस्य गोर्दीर्भवति वा नामि परतः । नृणां पतिः । नॄणां पतिः । तृच्त्वांतस्य मातृश-

ब्दस्य भेदः । माङ् माने । ङकारो ह्रविग्रहार्थः । मा इति स्थिते मिमीत इति विगृह्य—

२०८ । ण्वुतृच् । २।१।१२९। धोः ण्वु तृच् इत्येतौ त्यौ भवतः । इति तृच् । स च "कृत् कर्तर्यसंज्ञायामिति कर्तरि भवति । चकारः ण्वुतृज्भ्यामिति विशेषणार्थः । मातृ इत्यतः स्वादयः । क्रोष्टुशब्दवत् प्रक्रिया । माता । मातारौ । मातारः । हे मातः । हे मातारौ । हे मातारः । मातारं । मातारौ । मातॄन् । मात्रा । मातृभ्यां । मातृभिः । मात्रे । मातृभ्यां । मातृभ्यः । मातुः । मातृभ्यां । मातृभ्यः । मातुः । मात्रोः । मातॄणां । मातरि । मात्रोः । मातृषु । कर्तृशब्दस्य भेदः । डुकृञ् करणे । डुशब्द-ञकारावितौ पूर्ववद् प्रयोजयतः । कृ इत्येतस्य धुसंज्ञायां सत्यां करोतीति विगृह्य पूर्ववद् तृच् । यस्ये तदादि गुरिति पूर्वस्य गुसंज्ञायां—

२०९ । शेषोऽग एव । २।४।८९ । धोर्विहितो मिङ्-शिद्भ्यामन्ये ये त्यास्ते अग संज्ञा एव भवंति । इत्यगसंज्ञा "गोः" मिंदेरेबिति च वर्तमाने—

२१० । गाऽगयोः । ५ । ३ । ९१ । गे चागे च परतो गोरेब्भवति । कस्य स्थाने—

२११ । इकस्तौ । १ । १ । १७ । तौ एबैपौ आनिर्दिष्टस्था-निनौ इक एव स्थाने भवतः । इति इकः स्थाने भवति । रंतत्वं

१ । ण्वुतृचौ । २ । १ । १५० ॥ इति सूत्रमस्य स्थाने ।

परस्य द्वित्वं । कर्तृ इत्यतः स्वादयः । कर्त्ता । कर्त्तारौ । कर्त्तारः । इत्यादि मातृशब्दवत्। एवं भर्तृहर्तृप्रभृतयस्तृच्त्यांताः। ऋकारांतो वाच्यलिंगः प्रियगृ शब्दः । उभाभ्यां सुः । प्रियो गृरस्य इति विगृह्य-सुप्सुपा, अवान्यार्थेनेकं बमिति वर्तमाने —

२१२ । **एकार्थे** । १ । ३ । ९० । एकः समानोर्थो द्रव्यमधिकरणं यस्य तदेकार्थं समानाधिकरणं अनेकं सुवंतं सुबंतेन सह समस्यते बसंज्ञः सो भवति । सुबुप् ।

२१३ । **गुणास्निस्थि बे** । १ । ३ । १११ । गुणःविशेषणं स्निः सर्वादिः स्थिः संख्या च बसे पूर्वं प्रयोक्तव्यं । इति प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातः। प्रियगृ इत्यतः स्वादयः। ऋदुशनसित्यत्र ऋतो ङिधे इत्यत्र च तकाराश्न ङन्एपौ भवतः । प्रियगृः । प्रियग्रौ । प्रियग्रः । हे प्रियगृः । हे प्रियग्रौ । हे प्रियग्रः । इत्यादि । लृकारलृकारौ चाप्रासिद्धौ । एकारांतोऽभिधेयलिंगोऽतिहेशब्दः । अतिशब्दात्सुः । हे शब्दादम् । कथमत्र अम् । अनुकरणशब्दोऽनुकार्ये हेशब्दे वर्तयति । अतिक्रमणक्रियायाः हेशब्दः कर्म भवति इति अतिक्रांतो हेशब्दं इति विगृह्य-प्रात्यव परिनिःप्रत्यादयो *गतक्रांतक्रुष्टगोवक्तान्तस्थितादिषु* वेप्भाप्केप्भ्यरिति अतिशब्दः क्रांतेर्थे वर्तमानो वांतो हेशब्देनबंतेन सह षसो भवति । सुबुप् । अतिहे इत्यतः स्वादयः । अतिहेः । *अतिहयौ । अतिहयः । हे अतिहेः । हे अतिहयौ । हे अति*-हयः । अतिहयं । अतिहयौ । अतिहयः । अतिहया । अतिहेभ्यां । अतिहेभिः । अतिहये । अतिहेभ्यां । अतिहेभ्यः ।

अतिहे: । अतिहभ्यां । अतिहेभ्यः । अतिहेः । अतिहयोः । अतिहयां । अतिहयि । अतिहयोः । अतिहेषु । एवं सेपरमसेशब्दौ।। ओकारांतः उभयलिंगो गोशब्दः । ततः स्वादयः । एर्षे इत्यधिकृत्य--

२१४ । ओतो णित्[1] । ५ । १ । ७१ । ओकारात्परं घं णिद्वद् भवति । णिद्वद्भावस्य प्रयोजनं ञ्णित्यच इत्यैप् । गौः । गावौ । गावः । हे गौः । हे गावौ। हेगावः । वाम्शसोरिति च प्रस्तुत्य—

२१५ । ओतः । ४ । ४ । ७९ । ओकारांतस्य गोराकारांतादेशो भवति अम्शसोः परतः । गां । गावौ । गाः। गवा । गोभ्यां । गोभिः । गवे । गोभ्यां । गोभ्यः । गोः । गोभ्यां । गोभ्यः । गोः । गवोः।गवां । गवि । गवोः। गोषु । एवं द्योशब्दः। ऐकारांतः पुलिंगो रैशब्दः । ततः स्वादयः। "सुप्याष्टन" इत्यधिकृत्य—

२१६ । रायः स्भि[2] । ५ । १ । ५९ । रैशब्दस्य गोराकारो भवति सकारादौ भकारादौ च सुपि परतः । राः। रायौ । रायः। रायं । रायौ । रायः । राया । राभ्यां । राभिः । राये । राभ्यां। राभ्यः । रायः । राभ्यां । राभ्यः। रायः। रायोः । रायां। रायि । रायोः । रासु । औकारांतः पुलिंगो ग्लौशब्दः । ततः स्वादयः ।

---

१ । अस्य स्थाने-गोर्णित् । ५ । १ । ६७ । इति सूत्रं ।

२ । अस्य स्थाने "रायो हलि । ५ । १ । १५४ । इति सूत्रं ।

हलादावविशेषोऽजाद्यावादेशः । ग्गौः । ग्गावौ । ग्गावः । इत्यादि नेमं ।

इत्यजंताः पुंलिंगाः ॥

अथाजंताः स्त्रीलिंगा उच्यंते । तत्राकारांतोऽप्रसिद्धः । तत्रा-कारांतस्तु दयाशब्दः । ङ्याम्मृदः स्त्रियामित्यधिकृत्य-

२१७ । [1]**अजाद्यतां टाप्** ।३।१।४। अज इत्येवमादिना-मकारांतानां च स्त्रियामभिधेयायां ये मृदस्ततष्टाप् भवति। इति दय इत्यतष्टाप् । टपकारयोरित्संज्ञा । टकारष्टाप्डापोः सामान्य-ग्रहणाविघातार्थः । पकारः सामान्यग्रहणार्थः । स्वेऽको दीः । द्वयोरेकः । दया इति स्थिते स्वादयः ।

२१८ । [2]**हल्ङ्याब्भ्यः सुसिप्त्यनच्** । ४ । ३ । ६३ । हलंताद् ङी चाप् च यो दीस्तदंताच्च परेषां सुसिप्तीनां अनचां खं भवति । दया । औकारयोः "जसःशी" इति वर्तमाने-

२१९ ।**आप औतः**[3] । ५ । १ । १५ । गोराबंतात् उत्तरस्य औकारस्य शीत्ययमादेशो भवति । शकारः शीम्योरिति विशेष-णार्थः । आदेप् । दये । जसि स्वेको दीः । दयाः । किंसंबोधने- "वहौ झल्येत्" "टि चापः" इति च प्रस्तुत्य-

२२० । **कौ** । ५।२ । १०८ । आबंतस्य गोरेब् भवति कौ

---

१ । अस्य स्थाने "अजाद्यतष्टाप् । ३ । १ । ४ । इति सूत्रं ।

२ अस्मिन् सूत्रे "हल्ङ्यापो" इति पाठो महावृत्तौ ।

३ । अत्र "ओतः स्थाने औङने वर्तते महावृत्ती

परतः । केरेङः इति केश्च सं । हे दये । हे दये । हे दयाः । पूर्वोऽमीति पूर्वत्वं । दयां । दये । शसीति दीत्वं । दयाः ।

२२१ । टि चापः । ५ । २ । १०७ । टा सुपि ओसि च परतः गोरावंतस्य एत्वं भवति । इति एत्वमयादेशः । दयया । हलन्ताकविशेषः । दयाभ्यां । दयाभिः । ङित्सु वचनेषु सोर्डीति वर्तमाने-

२२२ । याडापः । ५ । २ । ११७ । आवंतस्य गोर्निमित्तभूतस्य ङितः सुपो याडागमो भवति स च टिदादिरिति परस्यादौ भवति । टकार आदेशविध्यर्थः । एच्यैप् । दयायै । दयाभ्यां । दयाभ्यः । दयायाः । दयाभ्यां । दयाभ्यः । दयायाः । "टि चापः" इति एत्वमयादेशः । दययोः । आमि भेल्म्वामित्यादिना नुट् । दयानां । दयायां । दययोः । दयासु । एवं शाला-मालाशुक्लादयो नेयाः । जराशब्दस्याजादौ विशेषः । अन्यत्र दयाशब्दवत् । "रोच्युः" "वास्येङ्योटीति" च वर्तमाने-

२२३ । जराया ङस्[1] । ५ । १ । १७६ । जराशब्दस्य गोर्निमित्तभूतेऽजादौ सुपि परतो वा ङसादेशो भवति । ङकारोऽत्यविध्यर्थः । जरा । जरसौ, जरे । जरसः, जराः । हे जरे । हे जरे, हे जरसे । हे जराः, हे जरसः । जरसं, जरां । जरसौ, जरे । जरसः, जराः । जरसा, जरया । जराभ्यां । जराभिः । जरसे, जरायै । जराभ्यां । जराभ्यः । जरसः,

१ । अस्य स्थाने "जराया वाऽसङ् । ५ । १ । १६० । इति सूत्रं

जरायाः । जराभ्यां । जराभ्यः । जरसः, जरायाः । जरसोः, जरयोः । जरसां, जराणां । जरसि, जरायां । जरसोः, जरयोः । जरासु । सर्वादेरपि टापि कृते दयाशब्दवदन्यत्रामन्त्रितः । सर्वा । सर्वे । सर्वाः । हे सर्वे । हे सर्वे । हे सर्वाः । सर्वाम् । सर्वे । सर्वाः । सर्वया । सर्वाभ्यां । सर्वाभिः । ङित्सु—"सोऽर्ङि" "याडाप." इति च प्रस्तुत्य–

२२४ । [1]स्नेः स्याट् प्रश्च । ५ । २ । ११८ । स्निसंज्ञकादाबंतात् उत्तरस्य ङितः स्याडागमो भवति प्रादेशश्च पूर्वस्यापः। सर्वस्यै । सर्वाभ्यां । सर्वाभ्यः । सर्वस्याः । सर्वाभ्यां । सर्वाभ्यः । सर्वस्याः । सर्वयोः । आमि । आम्यात्स्नेः सुडिति सुट् । सर्वासां । सर्वस्यां । सर्वयोः । सर्वासु । एवं विश्वादीनामुभयशब्दवर्जितानां उत्तरशब्दपर्यंतानां रूपं नेयं। त्यदादीनां तु स्वादौ त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे टापि च कृते सर्वाशब्दवत् योज्यं । स्या । स्ये । स्याः । इत्यादि । सा । ते । ताः । इत्यादि । अदसः पूर्ववदौत्वादिनिपातनं । असौ । अन्यत्र त्यदादित्वादत्वे कृते सर्वाशब्दवत् । अमू । अमूः । हे असौ । हे अमू । हे अमूः । अमूं । अमू । अमूः । अमुया । अमूभ्यां । अमूभिः । अमुष्यै । अमूभ्यां अमूभ्यः । अमुष्याः । अमूभ्यां । अमूभ्यः । अमुष्याः। अमुयोः अमूषां । अमुष्यां । अमुयोः । अमूषु । इदमः स्वादयः । सौ– "इदमो मः" इति मकारस्य मकारादेशः ।

---

१ । अत्र स्नेः स्थाने सर्वनाम्नः इति । तुल्यमन्यत् ।

२२५। **यः सौ** । ५ । १ । १८४। इदमो दकारस्य यकारादेशो भवति सौ परतः । इयम् । एवमन्यत्र त्यदाद्यत्वे मत्वे च कृते टाप् । इमे । इमाः । हे इयं । हे इमे । हे इमाः। इमां । इमे । इमाः । अनया । आभ्यां । आभिः । अस्यै । आभ्यां । आभ्यः । अस्याः । आभ्यां । आभ्यः । अस्याः । अनयोः । आसां । अस्यां । अनयोः । आसु । एतदः । एषा । एते । एताः । हे एषे । हे एते । हे एताः इत्यादि । एकस्य-एका । एके । एकाः । इत्यादि । द्विशब्दस्य-द्वे । द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्यां । द्वाभ्यां । द्वयोः । द्वयोः । किमः कादेशे कृते टाप् । का । के । काः । हे के । इत्यादि । प्रथमादीनां दयाशब्दवत् रूपासिद्धिः । प्रथमा । प्रथमे । प्रथमाः । इत्यादि । तीयत्यांतस्य ङित्सु "तीयो ङितीति विकल्पेन सर्वादित्वाद् तत्रैव भेदोऽन्यत्र दयाशब्दवत् । द्वितीयस्यै, द्वितीयायै । द्वितीयस्याः, द्वितीयायाः । द्वितीयस्याः, द्वितीयायाः । द्वितीयस्यां, द्वितीयायां । एवं तृतीय शब्दः । इकारांतः स्त्रीलिंगो मतिशब्दः । ततः स्वादयः । सुटि मुनिशब्दवत् । मतिः । मती । मतयः । हे मते । हे मती। हे मतयः । मतिं । मती । मतीः । अस्त्रियामिति प्रतिषेधान्न नाभावः । मत्या । मतिभ्यां । मतिभिः । "य्वौ स्व्याख्यौ मुः" । वेति च प्रस्तुत्य—

२२६। **ङिति प्रश्च** ।१।२। १०८ । य्वोर्यः प्रः स्त्र्याख्यः इयुवोश्च स्थानिनौ यौ य्वौ स्त्र्याख्यौ तेषां मुसंज्ञा वा भवति ङिति परतः । "सोङीति"च प्रस्तुत्य—

२२७ । **अरम्मोः** । ५ ।२ । ११६ । म्वंतात्परस्य ङितः सुपो अडागमो भवति स च टिदादिः । अटश्चेति एच्चैप् यणादेशश्च । मत्यै । मुसंज्ञाविरहपक्षे मुसंज्ञायां मुनिशब्दवत् । मतये । मतिभ्यां । मतिभ्यः । मत्याः, मतेः । मतिभ्यां । मतिभ्यः । मत्याः, मतेः । मत्योः । मतीनां । मत्यां, मतौ । मत्योः । मतिषु । एवं शुचिरुचिकृतियुवतिहानिप्रभृतयः । विंशत्यादयः संख्यायामेवोपाददते संख्येयेषु च स्वलिंगं स्त्रीत्वमेकत्वे चोपादायैव वर्तते तस्मादेकवचनांता एव । विंशतिः । विंशतिं । विंशत्या । विंशत्यै, विंशतये । विंशत्याः, विंशतेः । विंशत्यां, विंशतौ । विंशतेर्द्वित्वबहुत्वाभिधित्सायां द्विवचनबहुवचनेऽपि भवतः । एवं षष्टिसप्तत्यशीतिनवतयोऽपि शब्दाः । त्रिशब्दस्य विशेषः ।

२२८ । **त्रिचतुरः स्त्रियां तिसृचतसृ** । ५ । १ । १७ । तृचतुरित्येतयोः स्त्रीलिंगेऽर्थे वर्तमानयोः यथासंख्यं तिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ भवतः सुपि परतः ।

२२९ । **रोऽच्युः** । ५१ । १७२ । तिसृ चतसृ इत्येतयोः ऋकारस्य रेफादेशो भवति अजादौ सुपि परतः । तिस्रः तिष्ठंति । तिस्रः पश्य । तिसृभिः । तिसृभ्यः । तिसृभ्यः । "नाम्यतिसृचतसृ" इति प्रतिषेधाद्दीत्वं न भवति । तिसृणां । तिसृषु ॥ ईकारांतः स्त्रीलिंगो लक्ष्मीशब्दः लक्षञ् दर्शनांकनयोः । ततो "लक्षेर्मुट् चेति ईकारस्त्यो मुड् चागमः । ततः स्वादयः । नायं ईकारो ङीत्य इति सुखं न भवति । लक्ष्मीः । लक्ष्म्यौ। लक्ष्म्यः ।

२३०।यू स्त्याख्यौ नुः । १ । २ । १०४ । यौ ईकारोकारौ स्त्रियमाचक्षाणौ तौ नुसंज्ञौ भवतः । इति नुसंज्ञायां—"कौ" प्रोऽम्बार्थनद्यचः इति प्रस्तुत्य—

२३१ । [१]न्मोः । ५ । २ । ११० । न्वंतस्य प्रादेशो भवति कौ परतः । प्रादिति केः खम् । हे लक्ष्मि । हे लक्ष्म्यौ । हे लक्ष्म्यः । लक्ष्मीं । लक्ष्म्यौ । लक्ष्मीः । लक्ष्म्या । लक्ष्मीभ्यां । लक्ष्मीभिः । ङित्सु नुसंज्ञायां-लक्ष्म्यै । लक्ष्मीभ्यां । लक्ष्मीभ्यः । लक्ष्म्याः । लक्ष्मीभ्यां । लक्ष्मीभ्यः । लक्ष्म्याः । लक्ष्म्योः । प्रेत्म्वादिना नुट् । लक्ष्मीणां । लक्ष्म्यां । लक्ष्म्योः । लक्ष्मीषु । एवं तंत्रीप्रभृतयः । उभयट् टकारः स्त्रियां ङ्यर्थः । उभय इति स्थिते-इञ्टिड्ढाणञठण्ठ इति टित्त्वादतो ङीः । ङकारो हल्ङ्याब्भ्यः इति विशेषणार्थः । टिखं । ऐरिति चानुवर्तमाने-

२३२।[२]ङ्याम् । ४ । ४ । १५१ । मोरवर्णांतस्य इवर्णांतस्य भस्य खं भवति ङीत्ये परतः । ततः स्वादयः । उभयी । उभय्यौ । उभय्यः । हे उभयि । हे उभय्यौ । हे उभय्यः । उभयीं । उभय्यौ । उभयीः । उभय्या । उभयीभ्यां । उभयीभिः । उभय्यै । उभयीभ्यां । उभयीभ्यः । उभय्याः । उभयीभ्यां । उभयीभ्यः । उभय्याः । उभय्योः । उभयीनां । उभय्यां । उभय्योः । उभयीषु । कर्तृशब्दस्य भेदः । "ङ्याम्मृदः" स्त्रियामिति चाधिकृत्य-

---

१ । अस्य स्थाने-"प्रोम्बार्थम्वोः । ५ । २ । १०२ । इति ।

२ । अस्य स्थाने-यस्य ङ्यां च । ४ । ४ । १३४ । इति ।

२३३। [1]ङ्युगिदृन्नञ्चोः। ३। १। ५। उगिदंताद् ऋकारांतान्नकारांतादंचुत्यांताच्च मृदः स्त्रियां वर्तमानाद् ङीत्यो भवति। यणादेशः। ततः स्वादयः। कर्त्री। कर्त्र्यौ। कर्त्र्यः। हे कर्त्रि। इत्यादि उभयीशब्दवन्नेयं। एवं मातृप्रभृतयः। भवतु इति स्थिते उकार उगित्कार्यार्थः। ङ्युगिदृन्नञ्चोरिति ङीः। ततः स्वादयः। भवती। भवत्यौ। भवत्यः इत्यादि उभयीशब्दवत्। या प्रापणे। या इति स्थिते धुसंज्ञायां "त्यः" "परः" धोः" लाडिति च प्रस्तुत्य--

२३४। [2]सति। २।२।११६। सति भवति वर्तमाने काले धोः परो लडित्ययं त्यो भवति। टकारः "टिद्वेटेरे:"इति विशेषणार्थः। अकार उच्चारणार्थः। "लृटोऽवानितौ शतृशानाविति वर्तमाने--

२३५। [3]सल्लटः। २।२। ११७। सति काले यो लट् तस्य स्थाने शतृशानावित्येतावादेशौ भवतः। शकारो मिङ्शिद्ध इति विशेषणार्थः। ऋकार उगिद्कार्यार्थः। गे यगित्यनुवर्तमाने--

२३६। कर्तरि शप्। २। १। ८१। कर्तृवाचिनि गे परतः शबित्ययं त्यो भवति। विकरणत्वान्मध्ये भवति। शकारः "एचोऽश्या"इति विशेषणार्थः। पकारो गोऽपिदिति विशेषणार्थः।

१। अस्य स्थाने उगिदृन्नान्ङीः। ३। १। ६ इति

२। अस्य स्थाने "संप्रति। २। २। १०१। इति सूत्रं।

३। अस्य स्थाने "तस्य शतृशानाववैकार्थे। २। २। १०२॥ इति।

२३७ । ह्वादेरुजुप्[१] । ह्वादिभ्योऽदादिभ्यश्च परस्य कर्तरि यथासंख्यं उच् उप् इत्येतावादेशौ भवतः । इति शप उप् । यात् इत्यस्मादुगित्वान्ङीः । "इद्धोनुर्म्" "विदेः शतुर्वसुः" "वा नपः" इति च वर्तमाने—

२३८। शम्व्योरात् । ५।१।६२ । गोरवर्णांतात्परस्य शतुर्वा नुमागमो भवति शीम्व्यो परतः । मकार आदेशविध्यर्थः । उकार उच्चारणार्थः । नुगको ऽमित्यनुवर्तमाने नश्चापदांते झलीत्यनुस्वारः । "यय्यं परस्वमिति परस्वं । ततः स्वादयः । यांती । यांत्यौ । यांत्यः । हे यांति । हे यांत्यौ । हे यांत्यः । इत्यादि । नुमभावपक्षे-याती । यात्यौ । यात्यः । हे याति । हे यात्यौ । हे यात्यः । इत्यादि । भू सत्तायां । घुसंज्ञायां पूर्ववल्लटः शत्रादेशे शपि च शिति गागयोरिति एबादेशः । पररूपं । भवदित्येतस्मादुगित्त्वान्ङीः ।

२३९ । शप्श्यात्[२]**। ५ । १ । ६३** । शबंताद् गोः श्यांताच्च परस्य शतुर्नित्यं नुम् भवति शीम्व्योः परतः । पूर्ववदितो निवृत्तिः । ततः स्वादयः । भवंती । भवंत्यौ । भवंत्यः । हे भवंति । इत्यादि । दिवु क्रीडाजयेच्छापणद्युतिगतिषु । दिव् उकारो वोदित इति विशेषणार्थः । धुत्वे लटः शत्रादेशे च सति—

---

१ । अस्य स्थाने "शपोऽशादिभ्यः । १ । ४ । १४३ । "उज्जुहोत्यादिभ्यः । १ । ४ । १४५ । इति सूत्रं ।

२ । अस्य स्थाने "श्यशपः । ५ । १ । ५९ । इति सूत्रं ।

२४०। दिवादेः श्यः । २ । १ । ८३ । दिवादिभ्यो धुभ्यः कर्तृवाचिनि गे परतः श्य इत्ययं त्यो मध्ये भवति । दीर्वोरिगुडः इति च वर्तमाने—

२४१।हल्यभकुर्छुरः । ५।३। ११४ । हलि परौ यौ रेफव कारौ तदंतस्य भ कुर् छुर् वर्जितस्य धोरिगुङो दीर्भवति । इति दीत्वे दीव्यदित्युगित्त्वात् ङीः । शप्श्यादिति नुम् । ततः स्वादयः । दीव्यंती । दीव्यंत्यौ । दीव्यंत्यः । हे दीव्यंति । इत्यादि नेयं । स्त्रीशब्दस्य स्त्रिणातेरिः । स्त्यायतेर्वा ड्रिप् । ङीश्चेति उणादिषु निष्पन्नस्य विशेषः । ततः स्वादयः । स्त्रीतिनिर्देशात्सोःखं । स्त्री । "हल्श्नुधुभ्रुवोऽचीयुङ्योः" इति वर्तमाने—

२४२ । स्त्रियाः । ४ । ४ । ७७ । स्त्रीशब्दसंबंधिनः इवर्णस्य गोनिमित्तभूतेऽजादौ इयादेशो भवति । स्त्रियौ । स्त्रियः । संबोधने स्त्रीति मुसंज्ञायां मोः प्रादेशः । प्रादिति केः खं । हे स्त्रि । हे स्त्रियौ । हे स्त्रियः ।

२४३ । वाऽम्शसोः । ४ । ४ । ७८ । स्त्रीशब्दस्येवर्णस्य अम्शसोरियादेशो वा भवति । स्त्रीं । स्त्रियं । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रीभ्यां । स्त्रीभिः । स्त्रियै । स्त्रीभ्यां । स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः । स्त्रीभ्यां । स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः । स्त्रियोः । आमीयुवोः वेति च नियमे विकल्पे च प्राप्ते सति स्त्रीति मुसंज्ञायां प्रेल्म्वादिना नुट् । स्त्रीणां । स्त्रियां । स्त्रियोः । स्त्रीषु । अनडुवाह् ।

अनडुह् इति गौरादिषु उभयथा पाठात् ङीत्यः । ततः स्वादयः । अनड्वाही । अनड्वाह्यौ । अनड्वाह्यः । हे अनड्वाहि । इत्यादि। तथा-अनडुही । अनडुह्यौ । अनडुह्यः । हे अनडुहि । इत्यादि नेयं । श्रीशब्दस्य भेदः । श्रिञ् सेवायां । श्रिञ् ञकारो दविध्यर्थः। धुसंज्ञायां-क्वाचिदिति वर्तमाने--

२४४ । क्विप् । २ । २ । ७३ । क्विप् च क्वचिद् दृश्यते । स च अप्रयोगी प्रतीयते । क्वचिदित्येतस्य बहुलार्थत्वात् क्वचि-दन्यथैवेति वचनात् दीत्वम् । श्री इत्यतः स्वादयः । श्रीः । भूत-पूर्वगत्या क्व्यंतो धुत्वं न जहाति इति वा धुत्वात् हल्श्नुधुभ्रुवोऽर्चा-युव्योरिति अजादौ इयादेशः । श्रियौ । श्रियः । किसंबोधने आमि युवोरिति नियमात् अमुसंज्ञायां-हे श्रीः । हे श्रियौ । हे श्रियः । श्रियं । श्रियौ । श्रियः । श्रिया । श्रीभ्यां । श्रीभिः । ङिद्वचनेषु -- आमि युवोः, वेति च प्रस्तुत्य--

२४५ । ङिति प्रश्च । १ । २ । १०८ । य्वोर्यः प्रः स्त्र्याख्यो यौ च य्वावियुवोः स्थानिनौ स्त्र्याख्यौ तेषां तत्संबंधिनि अन्यसंबंधिनि वा ङिति वा मुसंज्ञा भवति । इति मुसंज्ञायां अडागमोऽन्यत्र इयादेशः । श्रियै । श्रिये । श्रीभ्यां । श्रीभ्यः। श्रियाः । श्रियः । श्रीभ्यां । श्रीभ्यः । श्रियाः । श्रियः । श्रियोः । "आमि युवोरिति" वर्तमाने--

२४६ । वा । १ । २ । १०७ । यावियुवोः स्थानिनौ य्वौ स्त्र्याख्यौ तौ आमि वा मुसंज्ञौ भवतः । श्रीणां । श्रियाम् । श्रियि ।

श्रियोः । श्रीषु । एवं ह्रीप्रभृतयः । उकारान्तः स्त्रीलिंगस्तनु शब्दः । शरीरवाची स्त्रीलिंगः । स्तोकार्थस्तु त्रिलिंगः । तस्य मतिशब्दवत् प्रक्रिया । तनुः । तनू । तनवः । हे तनो । हे तनु । हे तनवः । तनुं । तनू । तनूः । तन्वा । तनुभ्यां । तनुभिः । तन्वै । तनवे । तनुभ्यां । तनुभ्यः । तन्वाः । तनोः । तनुभ्यां । तनुभ्यः । तन्वाः । तनोः । तन्वोः । तनूनां । तन्वां । तनौ । तन्वोः । तनुषु । एवं कृकुकाकुस्नायुधेनुप्रभृतयः । ऊकारांतः स्त्रीलिंगो वधूशब्दः । स च लक्ष्मीशब्दवन्नेयः । वधूः । वध्वौ । वध्वः । हे वधु । हे वध्वौ । हे वध्वः । वधूं । वध्वौ । वधूः । वध्वा । वधूभ्यां । वधूभिः । वध्वै । वधूभ्यां । वधूभ्यः । वध्वाः । वधूभ्यां । वधूभ्यः । वध्वाः । वध्वोः । वधूनां । वध्वां । वध्वोः । वधूषु । एवं चमूजमूयवागूप्रभृतयः । भ्रूशब्दस्य तु भेदः । भ्रमु चलने । उकारो "वोदितः" इति विशेषणार्थः । भृमेर्ध्र डूरिति डूः । डित्वाट्टेः खं । ततः स्वादयः । भ्रू इति स्थिते श्रीशब्दवत्प्रक्रिया । भ्रूः । भ्रुवौ । भ्रुवः । हे भ्रोरित्यादि नेयं । एवं स्वयंभू प्रभृतयः । दृन्भू शब्दस्य तु भेदः । दृन्भवतीति विगृह्य "क्वचित्" इति क्विप् । वाक्सविधिः । दृन्ह्भू इति स्थिते—

२४७ । दृन्हः । ४ । ४ । १२६ । क्विबंतवाचो हकारस्य स्फांतस्य खं । ततः स्वादयः । दृन्भूः । अजादौ सुपि—

२४८ । दृन्करपुनर्वर्षाभ्योभ्वः । ४ । ४ । ८४ । दृन् कर पुनर् वर्षा इत्येतेभ्य एव परस्य भू इत्येतस्य क्विबंतस्य

---

३ । अस्य स्थाने दृन्कारपुनर्वर्षाभ्योऽभुवः । ४ । ४ । ७९ इतिसूत्र ।

सुप्यजादौ यणादेशः । दृन्भ्वौ । दृन्भ्वः । हे दृन्भोरित्यादि । एवं करभूकारभूपुनर्भूवर्षाभूशब्दाः । ऋकारांतः स्त्रीलिंगो मातृशब्दः । स च पितृशब्दवन्नेयः शसि नत्वं वर्जयित्वा । माता । मातरौ । मातरः । हे मातः । हे मातरौ । हे मातरः । इत्यादि । एवं स्वसृदुहितृप्रभृतयः । ॠकारांतः प्रियगॄशब्दः स च पुलिंगवन्नेयः । लृकारांतो लॄकारांतश्चाप्रसिद्धः । एकारांतो अतिहे शब्दः स च पूर्ववन्नेयः । ओकारांतः स्त्रीलिंगो गोशब्दः । सोऽपि पूर्ववत् । ऐकारांतः सुरैशब्दः स च शोभनो राः यस्याः सा सुराः । सुरायौ । सुरायः । इत्यादि रैशब्दवन्नेयः । औकारांतो नौशब्दः । तस्य ग्लौ शब्दवन्नीतिः ।

इति अजंताः स्त्रीलिंगाः ।

अथाजंताः नपुंसकलिंगाः ।

अकारांतो नपुंसकलिंगो दानशब्दः । ततः स्वादयः । नपः स्वमोरित्युपि प्राप्ते–

२४९ । अतोऽम् । ५ । १ । २३ । अकारांतस्य नपुंसकलिंगस्य गोर्निमित्तभूतयोः स्वमोरमादेशो भवति । पूर्वोऽमीति अकारस्य पूर्वत्वं । "जसः शी" "आप औतः" इति च प्रस्तुत्य–

२५० । नपः । ५ । १ । १६ । नपुंसकलिंगस्य गोर्निमित्तभूतस्य औकारस्य शीभावो भवति । आदेप् । दाने । "नपः" इति वर्तमाने––

२५१ । **जस्शसोः** । ५ । १ । १७ । नपुंसकलिंगात् परयोः जस्शसोः शिरित्ययमादेशो भवति । "तास्थानेऽन्तेऽलः" इति प्राप्ते--शित्सर्वस्य भवति । "इदिद्वोर्नुम्" "उगिदचां धेऽभ्वादेः" इति च प्रस्तुत्य—

२५२ । **नपोऽचः**[1] । ५ । १ । ५३ । नपुंसकलिंगस्य गोरजंतस्य नुमागमो भवति धे परतः । उकार उच्चारणार्थः । मकार आदेशविध्यर्थः । "नोङः" इति वर्तमाने--

२५३ । **धेऽकौ** । ४ । ४ । ६४ । किवर्जिते धे परतो नोङो दीर्भवति । दानानि । किसंबोधने पूर्ववदमि सति "केरेङः"--

२५४ । **प्रात्** । ४ । ३ । ६५ । केरनचः प्रात्परस्य खं भवति । इति मकारस्य खं । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् अमः पूर्वत्वं । द्विवह्वोः पूर्ववत् । हे दान । हे दाने । हे दानानि । इप्यप्येवं रूपाणि । दानं । दाने । दानानि । शेषः पुंवन्नेयः । दानेन । दानाभ्यां । दानैः । दानाय । दानाभ्यां । दानेभ्यः । दानात् । दानाभ्यां । दानेभ्यः । दानस्य । दानयोः । दानानां । दाने । दानयोः । दानेषु । एवं शुक्लवस्त्रवदननयनादयः । सर्वादयोऽप्येवं नेतव्याः । अन्यादीनां पुनः पंचानां भेदोऽस्ति । अन्य इत्यतः स्वादयः—

२५५ । [2]**पंचतोऽनैकतरस्यान्यादेर्दुक्** । ५ । १ । २४ । नपुंसकलिंगानां अन्यादीनां पंचानां एकतरवर्जितानां दुगागमो

१ । **अस्य स्थाने**-नपोऽज्झलः । ५ । १ । ५१ । **इति सूत्रं** ।

२ । **अस्य स्थाने**--डतरादेः पंचकस्य दुक् । ५ । १ । २२ । **इति** ।

भवति स्वमोः परतः । उफार उच्चारणार्थः । ककार आदेशविध्यर्थः । "झलो जश् झशि" इति "चर्खरि" इति च वर्तमाने—

२५६ । [1]वांऽते । ५ । ४ । १५४ । अंतेऽवसाने विरामे वर्तमानानां झलां वा चर्भवति । अद्यच इति द्वित्वं । अन्यत्त् । अन्यत् । अन्यद् । अन्यद्द् । अन्ये । अन्यानि । हे अन्यद्द् हे अन्यद् । हे अन्यत् । हे अन्यत् । हे अन्ये । हे अन्यानि । पुनरपि—अन्यत्त् । अन्यत् । अन्यद् । अन्यद्द् । अन्ये । अन्यानि । पुंलिंगवद् यथा । एवं अन्येतरेतरकतमादयः । अनेकतरस्येति किं ? एकतरं । एकतरे । एकतराणि । इत्यादि । त्यदादीनां तु स्वमोर्विशेषोऽस्ति । त्यद् इत्यतः स्वादयः । त्यदाद्यत्वात् प्रागेव नित्यत्वात्—

२५७ । नपः स्वमोः । ५ । १ । २० । नपुंसकलिंगात्परयोः स्वमोरुब्भवति । त्यखे त्याश्रयमिति पुनरत्वे प्राप्ते—

२५८ । नोमता गोः । १ । १ । ७१ । उमता वचनेन लुप्तत्यमाश्रित्य यत् कार्यं प्राप्तं गोरधिकारे तन्न भवति । पूर्ववच्चर्त्वं द्वित्वं च । त्यत् । त्यत्त् । त्यद् । त्यद्द् । त्ये । त्यानि । इत्यादि । तत् । तत् । तद् । तद्द् । ते । तानि । इत्यादि । यत् । यत् । यद्द् । यद् । ये । यानि । इत्यादि । अदसः सोरुप् । नोमता गोरिति प्रतिषेधात् असाविति निपातनं न भवति । रित्वविसर्जनीयौ । अदः । अन्यत्र त्यदाद्यत्वादि कार्यं कृत्वा पश्चादुत्वमत्वे । अमू । अमूनि । हे अदः । इत्यादि । इदमः-इदं । इमे ।

---

[1] । अस्य स्थाने-"विरामे वा । ५ । ४ । १३१ । इति सूत्रं ।

इमानि। एतदः—एतत्। एतत् । एतद्। एतद्द्। एते। एतानि। इत्यादि । एकशब्दस्य-एकम् । एके । एकानि । द्विशब्दस्य-द्वे । द्वे । इत्यादि । किमः-किं । के । कानि । इत्यादि । आकारांतो नपुंसकलिंगो क्षीरपाशब्दः—

२५९ । प्रो नपि । १ । १ । १० । नपुंसकलिंगे वर्तमानस्य मृदः प्रो भवति । इति प्रादेशे कृते दानशब्दवन्नेयः । क्षीरपं । क्षीरपे । क्षीरपाणि । इत्यादि । केचिच्चतुर्थ्येकवचने क्षीरपायेत्यत्र आतो नाप इत्यातः खे क्षीरपे इति भवतीति मन्वते । तदन्ये सन्निपातपरिभाषया न भवतीत्याहुः । एवं सोमपा अम्बुपादयः । इकारांतो नपुंसकलिंगो वारिशब्दः । ततः स्वादयः । नपः स्वमोरित्युप् । वारि । औकारयोः । "आप औतः" इति वर्तमाने "नपः", इति शीः । "इदिद्धोर्नुम्" इत्यधिकृत्य—

२६० । सुपीकोऽचि । ५ । १ । ५६ । गोरिगंतस्य नपुंसकलिंगस्य नुमागमो भवत्यजादौ सुपि परतः । पूर्ववदितो निवृत्तिर्णत्वं । वारिणी । जस्शसोः शिर्नुम् । दीत्वं । णत्वं च । वारीणि । किंसंबोधने "नपः स्वमोः" "जरसो वा"इति च प्रस्तुत्य-

२६१ । इकस्त्वम् । ५ । १ । २२ । गोरिगंतात् नपुंसकलिंगात्परयोः स्वमोर्वा श्त्वं भवति । पक्षे—उप्च । शित्करणं अमः सर्वादेशार्थं । यदा श्त्वं तदा प्रस्यैप् कावित्यैप् भवति, नोपि । नोमता गोरिति निषेधात्—हेवारे । हे वारि । हे वारिणी । हे वारीणि । पुनरपि-वारि । वारिणी । वारीणि । वारिणा । वारिभ्यां । वारिभिः । वारिणे । वारिभ्यां । वारिभ्यः । वारिणः ।

वारिभ्यां । वारिभ्यः । वारिणः । वारिणोः । आमि—प्रेल्म्वाप् चतुरो नुडिति नुड् । नामि—सुम्मिङंतं पदमित्यधिकृत्य—

२६२ । **स्वादावघे** । १ । २ । ११८ । घवर्जिते स्वादौ पूर्वं पदसंज्ञं भवति । पदस्येत्यधिकृत्य नो मृदन्ते खमिति नखं । ततो नाम्यतिसृचतसृ इति दीत्वेन खस्यासिद्धत्वाद् —

२६३ । **नोङः** । ४।४ ।५। नकारांतस्य गोरुङो दीर्भवति नामि परतः । इत्युङो दीत्वं । वारीणां । वारिणि । वारिणोः । वारिषु । एवं सक्थिअस्थिदध्यक्षिशब्दानां रूपसिद्धिः । टादावजादौ तु विशेषः । भादाविति वर्तमाने—

२६४ । [1]**सक्थ्यस्थिदध्यक्ष्णोऽनङ्** । ५ । १ । ५८ ।सक्थि अस्थि दधि अक्षि इत्येतेषामिगंतानां नपुंसकलिंगानां अनङादेशो भवति भादावजादौ परतः । ङकारोंऽत्यविध्यर्थः ।नकारेऽकार उच्चारणार्थः । भस्येत्यधिकृत्य—

२६५ । **अनो खमम्वस्फात्** । ४ । ४ । १३४ । भसंज्ञकावयवस्य अनित्येतस्याकारस्य खं भवति न चेत् सोऽन्शब्दो मकारवकारांतात् स्फात् परो भवति । सक्थ्ना । सक्थिभ्यां । सक्थिभिः । सक्थ्ने । सक्थिभ्यां । सक्थिभ्यः । सक्थ्नः । सक्थिभ्यां । सक्थिभ्यः । सक्थ्नः । सक्थ्नोः । सक्थ्नाम् । भस्य अनोखमम्वस्फादित्याधिकृत्य—

२६६ । **वा ङिश्योः** । ४ । ४ । १३६ । भसंज्ञावयवस्यान्नि-

---

१ । अस्य स्थाने सक्थ्यस्थिदध्यक्ष्णामनङ् । ५ । १ ।५४। इति ।

स्येतस्य अकारस्य खं भवति वा ङि ङौ शिशब्दे च परतः न चेत्सोऽन् शब्दो म्वस्फाद् परो भवति । सक्थ्नि । सक्थानि । सक्थ्नोः । सक्थिषु । एवं अस्थिदध्यक्ष्णामपि रूपं नेयं । त्रिशब्दस्य जस्शसोः शिः । नुम् । णत्वं दीत्वं च । त्रीणि । त्रीणि । पुंवदन्यत्र । शुचिशब्दस्य वेपोर्वारिशब्दवत् । शुचि । शुचिनी । शुचीनि । इत्यादि । टादावजादौ तु ।

२६७ । **भादौ वोक्तपुस्कं पुंवद् । ५ । १ । ५७ ।** भादौ अजादौ उक्तपुंस्कं नपुंसकलिंगं वा पुंवद् भवति । पुंभावस्य नुम्प्रादेशयोरभावः प्रयोजनं । तत्र मुनिशब्दवादितरत्र वारिशब्दवत् । शुचिना । शुचिभ्यां । शुचिभिः । शुचये, शुचिने । शुचिभ्यां । शुचिभ्यः । शुचेः, शुचिनः । शुचिभ्यां शुचिभ्यः । शुचेः, शुचिनः । शुचिनोः, शुच्योः । शुचीनां । शुचौ, शुचिनि । शुच्योः, शुचिनोः । शुचिषु । एवं सखिपत्यादयः । ईकारांतो ग्रामणीशब्दः । तस्य "प्रो नपि" इति प्रादेशः । ततः स्वादयः । ग्रामणि । ग्रामणिनी । ग्रामणीनि । हे ग्रामणि । हे ग्रामणिनी । हे ग्रामणीनि । इत्यादि शुचिशब्दवत् । एवं नी उन्नीत्यादयः । उकारांतस्त्रिपुशब्दः । ततः स्वादयः । त्रपु । त्रपुणी । त्रपूणि । हे त्रपो । हे त्रपु । इत्यादि वारिशब्दवत् । जतुमृदुलघुप्रभृतीनां शुचिशब्दवत् नीतिः । ऊकारांतः खलपूशब्दः । तस्यापि प्रादेशे खलपु । खलपुनी । खलपूनि । हे खलपो । हे खलपु । हे खलपू इत्यादि ग्रामणीशब्दवत् । एवं लूल्लूप्रभृतयः । ऋकारांतः कर्तृशब्दः । कर्तृ । कर्तृणी । कर्तॄणि ।

हे कर्तः । हे कर्तृ इत्यादि नेयं । एवं मातृप्रभृतयः ग्रामणी शब्दवत् । ऋकारांतः प्रियगृशब्दः तस्यापि प्रादेशः प्रियगृ । प्रियगृणी । प्रियगृणि । हे प्रियगृ । हे प्रियग्र इत्यादि कर्तृशब्दवत् । लृकारांतलृकारांतावप्रोसद्धौ । एकारांतो अतिहेशब्दः । तस्यापि प्रादेशे – अतिहि । अतिहिनी । अतिहीनि । हे अति हे । हे अतिहि । इत्यादि शुचिशब्दवत् । ओकारान्त उपगोशब्दः। तस्यापि प्रादेशः। उपगु । उपगुनी। उपगूनि । हे उपगो, हे उपगु । इत्यादि जतुशब्दवत् । ऐकारांतोऽतिरैशब्दः । तस्यापि प्रादेशे – अतिरि । अतिरिणी । अतिरीणि । पुनरपि अतिरि । अतिरिणी । अतिरीणि । अतिरिणा, अतिराया । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् रायःस्भिरिति आत्वं । अतिराभ्यां । अतिराभिः । अतिरिणे, अतिराये । अतिराभ्यां । अतिराभ्यः । अतिरिणः, अतिरायः । अतिराभ्यां । अतिराभ्यः । अतिरिणः, अतिरायः । अतिरिणोः, अतिरायोः । अतिरिणां । अतिरिणि, अतिरायां। अतिरिणोः, अतिरायोः । अतिरासु । इत्यादि शुचिशब्दवत् । औकारांतोऽतिनौशब्दः । तस्यापि प्रादेशे-- अतिनु । अतिनुनी । अतिनूनि । इत्यादि मृदुशब्दवत् ।

इत्यजंताः नपुंसकलिंगाः ।

अथ हलंताः पुंलिंगाः ।

दुहौञ् रक्षणे । अकारो दविध्यर्थः । औकारोऽनिडर्थः । गां दोग्धीति विगृह्य क्वचित् क्विप् । स च सर्वोऽप्रयोगीत् ।

वाक्सः । सुबुप्च । गोदुह् इति स्थिते-ततः स्वादयः । सोः खं । हो ढ इति ढत्वे प्राप्ते तदपवादः ।

२६८। **दादेर्घोर्घः** । ५ । ३ । ६७ । दकारादेर्धोरवयवस्य हकारस्य घकारादेशो भवति पदान्ते झलि परतः ।

२६९। **एकाचो बशो भष् झषः स्ध्वोः**।५। ३। ७३ । झषन्तस्यैकाच्शब्दरूपस्य योऽवयवो बश् तस्य भष् भवति सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च । इति दकारस्य भष्टं । जश्त्वं चर्त्वं । पक्षे द्वित्वं च । गोधुग् । गोधुक् । गोधुग्ग् । गोधुक्क् । संहितैवान्यत्र । गोदुहौ । गोदुहः । हे गोधुक् । हे गोधुक्क् । हे गोधुग् हे गोधुग्ग् । हे गोदुहौ । हे गोदुहः । गोदुहम् । गोदुहौ । गोदुहः । गोदुहा । गोधुग्भ्याम् । गोधुग्भ्यः । गोदुहे । गोधुग्भ्याम् । गोधुग्भ्यः । गोदुहः । गाधुग्भ्याम् । गोधुग्भ्यः । गोदुहः । गोदुहोः । गोदुहाम् । गादुहि । गोदुहोः । गोधुक्षु । एवं दण्डदुह् रत्नदुह् कोशदुह् इत्येवमादयः । श्वलिह्शब्दस्य भेदः । लिहौञ् आस्वादने । पूर्ववदौकारञकारयोः निवृत्तिः । श्वन्शब्दादम् श्वानं लेढीति विगृह्य पूर्ववद् क्विप् वाक्सः । सुबुप् च । नो मृदन्ते समिति नखं । श्वलिह् इति स्वादयः ।

२७० । **हो ढः** । ५ । ३ ।६६। हकारस्य ढकारादेशो भवति पदान्ते झलि च । जश्त्वं चर्त्वं द्वित्वं च । श्वलिट् । श्वलिट्ट् । श्वलिड् । श्वलिड्ड् । श्वलिहौ । श्वलिहः । इत्यादि । एवं मधुलिह् अभ्रंलिहादयः । मित्रद्रुह्शब्दस्य भेदः । द्रुहञ् हिंसा-

याम् । "ऊकार ऊदिद्धूञः" इति विशेषणार्थः । मित्रशब्दादम् । मित्रं द्रुह्यतीति विगृह्य क्विप् वाक्सः । सुबुप् स्वादयः ।

२७१ । **वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहां** । ५ । ३ । ९६ । द्रुह् मुह्ष्णुहष्णिह् इत्येतेषां हकारस्य घकारादेशो वा भवति झलि पदान्ते च । पत्न ढत्वं । एकाचो बाशीत्यादिना भष्भावः । मित्रस्निक्क् । मित्रध्रुक् । मित्रध्रुग् । मित्रध्रुट् । मित्रध्रुट् । मित्रध्रुड् । मित्रध्रुड् । एवं झलि पदान्ते च रूपद्वयं । अजादौ तु संहितैव । एवं मुह्उष्णिह्उष्णुह् इत्येते शब्दाः । अनडुह्शब्दस्य भेदः । ततः स्वादयः । "एधें" इत्यधिकृत्य-

२७२ । **चतुरनडुहोर्वाः** । ५ । १ । ७९ । चतुरनडुहोस्त-दन्तस्य च गोरुकारस्य वा इत्ययमादेशो भवति धे परतः ।

२७३ । **सावनडुहः** । ५ । १ । ६४ । अनडुहो नुमागमो भवति सौ परतः । सोः खं । हकारस्य स्फांतस्य खं । धेऽका-विति दीत्वं । अनड्वान् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । संबोधने—

२७४ । **वः कौ** । ५ । १ । ८० । चतुरनडुहोस्तदन्तस्य च गोरुकारस्य व इत्ययमादेशो भवति कौ परतः । हे अनड्वन् । हे अनड्वाहौ । हे अनड्वाहः । अनड्वाहम् । अनड्वाहौ अनडुहः । अनडुहा । हलादौ—

२७५ । **वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः** । ५।३ । १०७ वसु स्रंसु ध्वंसु अनडुह् इत्येतेषां सकारस्य हकारस्य च पदान्तस्य

दकारादेशो भवति। अनडुद्भ्याम्। अनडुद्भिरित्यादि नेयं। यकारान्तोऽभिधेयलिंगः समयुशब्दः। अयौ गतौ। औकारो दार्थः। सम्शब्दात्सुः। झोरित्युप्। समयते इति विगृह्य "मन्वन्क्वनिप्विचःक्वाचेत्" इति विच्। स च अप्रयोगी। चकार एवर्थः। इकार उच्चारणार्थः। वकारोऽसमासिद्ध्यर्थः। प्रादिना सह सः। ततः स्वादयः। समय्। समयौ। समयः। हे समय्। हे समयौ। हे समयः। समयम्। समयौ। समयः। समया। व्योः खं वल्कावितिं यखं। समभ्यां। समभिः। इत्यादि नेयं। एवं सुवयादयोऽपि। वकारान्त आश्रयालिंगः सुदिव्शब्दः। शोभना द्यौरस्येति विगृह्य वसः सुदिव्। ततः स्वादयः।

२७६। द्यौः। ५। १। ६५। दिवित्यस्याव्युत्पन्नस्य मृदः सौ औकारो निपात्यते सोश्चरित्वाविसर्जनीयौ। यणादेशः। सुद्यौः। सुदिवौ। सुदिवः। हे सुद्यौः। हे सुदिवौ। हेसुदिवः। सुदिवम्। सुदिवौ। सुदिवः। सुदिवा। हलादौ–

२७७। दिवो हल्युत्। ४। ३। १२४। दिवः पदस्योदादेशो भवति हलादौ परतः। तकारो विकारानिवृत्यर्थः। सुद्युभ्याम्। सुद्युभिः। इत्यादि नेयं। रेफान्तश्चतुर्शब्दो वाच्यलिंगो वहुवचनान्तः। जसि "चतुरनडुहोर्वाः" इत्युकारस्य वादेशः। चत्वारः। हे चत्वारः। चतुरः। चतुर्भिः। चतुर्भ्यः। चतुर्भ्यः। आमि-प्रेल्म्वाम् चतुरो नुडिति नुड् णत्वं च। चतुर्णाम्। सुपि रेश्च सुपीति नियमात् सत्वविसर्जनीयौ न भवतः। चतुर्षु।

लकारान्तोऽव्युत्पन्नपक्षेऽप्रसिद्धः । व्युत्पन्नपक्षे तु समयशब्द-वत् प्रज्वलशब्दः । ज्वल दीप्तौ । अकार उच्चारणार्थः । प्रज्व-लतीति विगृह्य क्विप् । ततः स्वादयः । प्रज्वल् । प्रज्वलौ । प्रज्वलः । इत्यादि । एव प्रचलादयः । अकारान्तः सर्वज्ञशब्दः । सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । स इवाचरतीति कर्तुः क्विविरिति क्विः । सर्वज्ञतीति विगृह्य पुनः क्विप् । "अतः" इत्यखं । पूर्ववदन्यत् । सर्वक् । सर्वग् । सर्वज्ञौ । सर्वज्ञः । इत्यादि । एवमन्येप्यभ्यूह्याः । मकारान्तः प्रशाम्शब्दः । शमु दमु उपशमने । उकारो "वोदितः" इति विशेषणार्थः । धुत्वे प्रादिना सह सः । प्रशाम्यतीति विगृह्य क्विप् ।

२७८ । ङस्य [1]झलक्व्योः क्ङिति । ४ । ४ ।१२ । ङसंज्ञा-न्तस्य गोरुडो झलादौ किति ङिति क्वौ च परतः दीर्भवति । ततोऽस्य झित्वात् सुपो झेरित्युब्वचनसामर्थ्यात् सुप् ।

२७९ । मो नः । ५ । ३ । १११ । पदान्तस्य धोर्मो नो भवति पदान्ते झलि च परतः । इति नत्वस्यासिद्धत्वात् खं न भवति । प्रशान् । प्रदाम्शब्दस्य-प्रदान् । प्रदामौ । प्रदामः । हे प्रदान् । हे प्रदामौ । हे प्रदामः । प्रदामम् । प्रदामौ । प्रदामः । प्रदामा । प्रदान्भ्याम् । प्रदान्भिः । इत्यादि । तमु कांक्षायामि-त्यस्य प्रतानित्यादि । ङकारान्तः सुङ्शब्दः । ङुऔ शब्दे । औकारो दार्थः । सुङवते इति विगृह्य विचि ङवमाचष्टे "मृदो

1 । अत्र महावृत्तौ "क्विझलोः" इति पाठः

ध्वर्थे णिज्वद् वहुलमिति णिच् । चकारः णिङ्णिचोः सामान्यग्रहणार्थः । णकार ऐवर्थः । "णाविष्ठवन्मृदः" इति इष्ठवद् भावेन टेरिति टेः खं । सुङयतीति विगृह्य-क्विप् । णेरिति णिखं । स्वादयः । सुङ् । सुङौ । सुङः । इत्यादि । सुपि ङ्णोः कुक्टुक् छ्रीति कुक् षत्वं । सुंक्षु । णकारान्तः सुपण्शब्दः । सुपण् । सुपणौ । सुपणः । इत्यादि । सुपण्ट्सु । नकारान्तो राजन् शब्दः । ततः स्वादयः । नोऽङः इति प्रस्तुत्य धेऽकौ । हल्ङ्यादिना सुखं नो मृदंते खमिति नखं । राजा । राजानौ । राजानः । किसम्बोधने "न काविति प्रतिषेधान्नखं न भवति । हे राजन् । हे राजानौ । हे राजानः । राजानम् । राजानौ । शसादौ अजादौ अनो खमम्वस्फादित्यकारस्य खं । चर्त्वे नकारस्य ञकारादेशः । राज्ञः । राज्ञा । हलादौ नो मृदन्ते खमिति न खं ।

२८० [1]न खं सुब्विधिकृत्तुकि । ५ । ३ । ३६ । सुपो विधिः सुपि च विधिः सुब्विधिः । तस्मिन् कृल्लक्षणे च तुकि *कर्तव्ये न खमासिद्धं भवति ।* इति नखस्य सिद्धत्वात् दीर्न भवति । राजभ्याम् । राजभिः । राज्ञे । राजभ्यां । राजाभ्यः । राज्ञः । राजभ्याम् । राजभ्यः । राज्ञः । राज्ञोः । राज्ञाम् । वा ङिश्योरिति विकल्पेनाकारस्य खं । राज्ञि । राजनि । राज्ञोः । राजसु । एवं मूर्द्धाक्षतक्षवृषादयः । दीवन् शब्दस्य सुटि नास्ति विशेषः । असादावजादौ-दीर्वोरिगुङः" इति दीत्वं । दीव्नः । दीव्नेत्यादि

---

[1] । अस्य स्थाने-नखं सुब्विधि तुकि कृति । ५ । ३ । २८ । इति

नेयं । एवं प्रतिदीवन्शब्दः । पूषन्शब्दस्य तु भेदः । ततः स्वादयः ।

२८१ । **इन्हन्पूषार्यम्णां शौ**[1] । ४ । ४ । ९ । इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येतेषामुङः शावेव दीर्भवति । नान्यत्र । इति नियमादप्राप्ते पुनः—

२८२ । **सौ** । ४ । ४ । १० । किर्वर्जिते सौ एव इन् हन् पूषन् अर्यमन् एतेषामुङो दीर्भवति । पूषा । पूषणौ । पूषणः । हे पूषण् । हे पूषणौ । हे पूषणः । पूषणम् । पूषणौ । शसादौ राजन्वज्ज्ञेयः । पूष्णः । पूष्णा । पूषभ्यामित्यादि । एवं अर्यमन्शब्दः । ब्रह्महन्शब्दस्य भेदः । हनौ गतिर्हिंसनयोः । औकारोऽनिर्डिर्थः । ब्रह्माणं हतवान् इति विगृह्य-भूते "कर्मणि हनः" इत्यधिकृत्य—

२८३ । **ब्रह्मभ्रूणवृत्रे**[2] **क्विप् घ्नः** । २ । २ । ९८ । ब्रह्म भ्रूण वृत्रेषु कर्मसु वाक्षु भूते काले हन्तेर्धोः क्विप् त्यो भवति । स चाप्रयोगी । ङस्य झल्क्वयोरिति दीत्वं प्राप्तं । इन्हन्निति नियमान्न भवति । वाक्सः । सुबिति मृत्वं च स्वादयः । साविति दीर्नखं च । ब्रह्महा । षां णो नः । प्राक्पदस्थादिति च प्रस्तुत्य—

२८४ । **एकाच्यौ णः** । ५ । ४ । ११४ । षकाररेफात् प्राक्पदस्थात् परस्य एकाच्यौ मृदन्तनुमसुब्नकारस्य नित्यं णत्वं

---

१ । अत्र "शौ । ४ । ४ । १० इति भिन्नं सूत्रं । २ । अत्र बहुवचनं महावृत्तौ ।

भवति । ब्रह्महणौ । ब्रह्महणः । हे ब्रह्महन् । हे ब्रह्महणौ । हे ब्रह्महणः । ब्रह्महणम् । ब्रह्महणौ । शसादावजादावनोऽखे कृते "चजोः कुघिण्ये तेऽनिटः" इत्याधिकृत्य–

२८५ । हो घ्नो[1] ञ्णान्ति । ५ । २ । ६७ । हन्तेर्हकारस्य ञिति णिति त्ये नकारेण च योगे सति कुत्वं भवति ।

२८६ । घि घ्नः[2] । ५ । ४ । १३५ । निमित्तनैमित्तकयोर्मध्ये घकारादेशे सति हन्तेर्नकारस्य णत्वं न भवति । ब्रह्मघ्नः । ब्रह्मघ्ना । ब्रह्महभ्यामित्यत्र–

२८७ । नखं सुब्विधिकृत्तुकि । ५ । ३ । ३६ । सुपः स्थाने सुपि च विधौ कृदाश्रये तुकि कर्तव्ये न खं असिद्धं भवति । इति क्विबाश्रयस्तुक् न भवति तदा ब्रह्महाभिरित्यादि । एवं भ्रूणहन् आदयः । सुधवन्सुपर्वन्शब्दयोस्त्वम्वस्फादिति प्रतिषेधात् अनो खं न भवति । शसादावचि पूर्ववदन्यत् । सुधर्मणः । सुपर्वणः । इत्यादि नेयं । एवं सुचर्मन्यज्वन् प्रभृतयः । श्वन्शब्दस्य सुटचविशेषः । श्वा । श्वानौ । श्वानः । हे श्वन् । हे श्वानौ । हे श्वानः । श्वानम् । श्वानौ । शसादावचि-वसोर्वस्योशिति प्रस्तुत्य–

२८८ । श्वयुवन्मघोनोऽहृति । ४ । ४ । १३३ । श्वन् युवन् मघवन्नित्येषां भसंज्ञकानां अवयवस्य वकारस्य उशादेशो भवति अहृति गुनिमित्ते त्ये परतः । शकारः सर्वादेशार्थः ।

---

१ । अत्र "हन्तेः" इति पाठो महावृत्तौ । २ । अस्य स्थाने "हंतेरघः । ५ । ४ । १०६ । इति सूत्रं ।

२८९ । **भस्य टे खं । ५ । १ । ६६ ।** पथ्यादनीं भसंज्ञकानां टेः खं भवति । पथः । पथा । पथिभ्याम् । पथिभिरित्यादि । एवं मथिन्ऋभुक्षिन्शब्दौ । अन्नंतानामलिंगानां संख्यावाचिनां भेदोऽस्ति । बहुसंख्येयविषयत्वात् बहुवचनमेव ।

२९० । **उब्जिलः । ५ । १ । १६ ।** इल्संज्ञकात् परयोः जसशसोरुप् भवति । नो मृदंते खं । पंच । हे पंच । पंच । पंचभिः । पंचभ्यः । पंचभ्यः । प्रेत्म्वादिना नुट् । नोङः इति दीत्वं । नो मृदंते खं च । पंचानाम् । पंचसु । एवं सप्तन् प्रभृतयः । अष्टनित्यतो जसादयः ।

२९१ । **सुप्या[1]ष्टनः । ५ । १ । १५६ ।** अष्टनित्येतस्य तदन्तस्य वा गोर्निमित्तभूते सुपि परतः आ इत्यादेशो भवति ।

२९२ । **अ[2]ष्ट औश् । ५ । १ । १८ ।** अष्टन्शब्दात्कृताकारात् परयोः जस्शसोरौशादेशो भवति । शकारः शित्कार्यार्थः । एच्यैप् । अष्टौ । शसि आतो नामि इति आत्खं । अष्टौ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टाभ्यः । अष्टानाम् । अष्टासु । कृताकारस्याष्टः ङसूवचनमिदं लिंगमात्त्वविकल्पस्य । तेनात्वाभावपक्षे पंचन्शब्दवत् । अष्ट । हे अष्ट । अष्ट । अष्टभिः । अष्टभ्यः । अष्टभ्यः । अष्टानाम् । अष्टसु । झकारान्तो जलोझ्शब्दः । उज्झ उत्सर्गे । अकार उच्चारणार्थः । जलं उज्झतीति विगृह्य क्विबादिः वाक्सः । ततः स्वादयः । स्फान्तस्य खं । जश्त्वचर्त्वादि ।

---

१ । अस्य स्थाने—विभक्त्यामाष्टनः । ५ । १ । १४३ । इति सूत्रं । २ । अस्य स्थाने "अष्टाभ्य औश् । ५ । १ । १८ । इति सूत्रं ।

जलोत् । जलोद् । जलोज्झौ । जलोज्झः । इत्यादि । भकारांतो गर्दभ्शब्दः । स इवाचरतीति गर्दभतीति पुनः क्विप् । ततः स्वं । ततः स्वादयः । एकाच इत्यादिना भष्भावः । गर्धप् । गर्द्धब् । गर्द्धभौ । गर्द्धभः । एवं प्रक्षुभादयः । घकारान्तः परिघ् शब्दः । परिहन्यतेऽनेनेति परिघः । स इवाचरति परिघतीति पुनः क्विप् । परिक् । परिग् । परिघौ । परिघः । इत्यादि । एवं समुद्घादयः । ढकारान्तः प्राढ्शब्दः । प्राढ इवाचरति । प्राढतीति पुनः क्विप् । प्राट् । प्राड् । प्राढौ । प्राढः । इत्यादि । एवं मुढादयः । धकारान्तस्तत्वबुध्शब्दः । बुधौ ञ्ज्ञाने । ञकारो दार्थः । औकारोऽनिडर्थः । तत्त्वं बुध्यते इति विगृह्य-क्विप् । भष्भावः । पूर्ववदन्यत् । तत्वभुत् । तत्वभुद् । तत्वबुधौ । तत्वबुधः । इत्यादि । एवं अर्थबुध्सुबुधादयः । जकारान्तो भिषज्शब्दः । भिषज रोगापनयने । अकार उच्चारणार्थः । भिषज्यत इति विगृह्य क्विप् । ततः स्वादयः । सुखं ।

२९३ । चोः कुः । ५ । ३ । ६५ । चवर्गस्य झलि च पदान्ते च कवर्गो भवति । वा चर्त्वे । भिषक् । भिषग् । भिषजौ । भिषजः । हे भिषक् । हे भिषग् । हे भिषजौ । हे भिषजः । भिषजम् । भिषजौ । भिषजः । भिषजा । भिषग्भ्याम् । भिषग्भिः । इत्यादि । एवं पुण्यभाजादयः । युज्शब्दस्य भेदः । युजिर्औ योगे । औकारोऽनिडर्थः । ञकारो दार्थः । इर्शब्दो वेरिव इति विशेषणार्थः । युनक्ति इति विगृह्य--

२९४ । **ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुंचः** २ । २ । ७१ । ऋत्विग् दधृग् स्रग् दिग् उष्णिक् इत्येते शब्दाः क्व्यंता निपात्यंते । अंचु युजि क्रुंचि इत्येषां क्विश्चेति क्विर्भवति । स चाप्रयोगी । ततः स्वादयः ।

२९५ । **युजिरोऽसे** । ५ । १ । ५२ । युजिरित्येतस्य नुम्भवत्यसे घे परतः । सुखं । स्फान्तखं ।

२९६ । **क्वित्यस्य कुः** । ५ । ३ । १०० । क्वित्यो यस्य तस्य धोः कुत्वं भवति झलि च पदान्ते च । इति नकारस्य ङकारः । युङ् । नश्चापदांते झलीत्यनुस्वारः । यय्यं परस्वमीति ञकारः । युञ्जौ । युञ्जः । हे युङ् । हे युञ्जौ । हे युञ्जः । युञ्जं । युञ्जौ । युजः । युजा । युग्भ्याम् । युग्भिः । इत्यादि । भ्रस्जौञ् पाके । अकरौकारावितौ । धाना भृज्जतीति विगृह्य - क्विप् । लिटीग्यणः साचोर्य्याऽऽज्यं" इत्यधिकृत्य–

२९७ **व[१]शिज्यधिव्यचिज्याग्रहिव्रश्चिप्रच्छिभ्रस्जांक्ङिति** । ४ । ३ । २५ । वश्यादीनां धूनां किति ङिति च त्ये परतः साचोऽर्य्यपरस्य यणः इगादेशो भवति । पश्चात् वाक्सः । सकारस्योपदेशसामर्थ्यात् खं । जश्त्वं चुत्वं च न भवति । ततः स्वादयः ।

२९८ । **स्फादेः स्कौंते च** । ५ । ३ । ५८ । झलि च पदान्ते च यः पदावयवः स्फांतः तस्यादेः सकारस्य ककारस्य च खं भवति ।

---

१ । अस्य स्थाने—ग्रहिज्यावयिवशिव्यधिव्रश्चिप्रच्छिभ्रज्जां क्ङिति च । ४ । ३ । १२ । इति सूत्रं मुद्रिते सूत्रपाठे ।

२९९ । **व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः** । ५ । ३ । ६५ । व्रश्चादीनां छकारशकारयोश्च षकारादेशो भवति झलि च पदान्ते च । तस्य जश्त्वं छकारश्चर्त्वे । धानाभृट् । धानाभृड् । अपदान्तत्वे श्चुत्वे शकारः । जशत्वे जकारः । धानाभृज्जौ । धानाभृज्जः । हे धानाभृट् । हे धानाभृड् । द्विबहोः पूर्ववद् । धानाभृज्जम् । धानाभृज्जौ । धानाभृज्जः । धानाभृज्जा । धानाभृड्भ्याम् । धानाभृड्भिः । इत्यादि । रज्जुं सृजतीति विगृह्य क्विप् । वाक्सः । ततः स्वादयः । षत्वजश्त्वे रज्जुसृट् । रज्जुसृड् । रज्जुसृजौ । रज्जुसृज इत्यादि । एवं कंसपरिमृड्शब्दः । यजान् दानदेवपूजासंगतिकरणेषु । अकाराकारौ दानिडर्थौ ॥ देवान् यजत इति विगृह्य क्विप् ।

३०० । **स्वप्वच्ग्र्ह्यादेः किति** । ४ । ३ । २४ । स्वप् वच् इत्येतयोश्च श्वि इत्येवमादीनां च किति त्ये परे साचोऽर्य्यपरस्य यणः इगादेशो भवति । पूर्वेणैप् । ततः स्वादयः । षत्वजश्त्वे । देवेट् । देवेड् । देवेजौ । देवेजः । इत्यादि । राजृञ् दीप्तौ । ऋकारो "अशास्वक्वृयादितः" इति पर्युदासार्थः । ञकारो दार्थः । संराजत इति क्विब्विधिः ।

३०१ । **सम्राट्** । ५ । ४ । १३ । समित्येतस्य राजतौ क्व्यंते परेऽनुस्वाराभावो निपात्यते । ततः स्वादयः । सुत्वषत्वजश्त्वानि । सम्राजौ । सम्राजः इति । एवं विभ्राज्शब्दः । परिभ्रजतीति विगृह्य-क्विप् स्वादयः ।

३०२। **परिव्राट्** । ५ । ३ । ६६ । परिव्राट्शब्दस्य क्विबन्तस्य कृतदीत्वस्य झलि च पदान्ते च षत्वं निपात्यते । परिव्राट् । परिव्राड् । परिव्राजौ । परिव्राजः । इत्यादि । बकारांतः फललुम्ब्शब्दः । लुबि तुबि अर्थने । इकारः इदिद्धोर्नुमिति विशेषणार्थः । फलं लुम्बयतीति विगृह्य क्विप् । णेरिति णिखं । ततः स्वादयः । सुखे स्फान्तखे फललुन् । फललुम्बौ । फललुम्बः । इत्यादि । एवं प्रतुम्बादयः । गकारांतः सुरंग् शब्दः। रगि गतौ इकारो नुमर्थः। सुरंगतीति विगृह्य- क्विबादिविधिः । सुरन् । सुरंगौ । सुरंगः । इत्यादि एवं सुबंगादयः । डकारांतो विक्रिड्शब्दः । कृड् विहारे । ऋकारो ऋतो कचीत्यादिना विशेषणार्थः । विकृडतीति विगृह्य क्विबादिः । विकृट् । विकृड् । विकृडैा । विकृडः । इत्यादि । एवं विहुडादयः । दकारांतस्तत्वविद्शब्दः । विद ज्ञाने । तत्वं वेत्तीति विगृह्य क्विबादिः । तत्वविद् । तत्वावित् । तत्वविदौ । तत्वविदः । एवं विश्वविद्देवाविदादयः । द्विपाद्शब्दस्य भेदः । द्वौ पादौ यस्येति विगृह्य सुरैशब्दवद् बसः । द्विपाद इति स्थिते खं । पादस्याहस्त्यादेरिति वर्तमाने—

३०३ । **सुस्य्यादेः** । ४ । २। १७२। सुशब्दादेः स्यिसंज्ञादेश्च पादांतस्य खं भवति। ततः स्वादयः। द्विपाद् । द्विपात्। द्विपादौ । द्विपादः । हे द्विपाद् । हे द्विपात् । हे द्विपादौ । हे द्विपादः । द्विपादम् । द्विपादौ । शसादावाचि "भस्येत्याधिकृत्य—

३०४ । पादः पत् । ४ । ४ । १३१ । पादान्तस्य गोः भसंज्ञावयवो यः पाच्छब्दस्तस्य पदित्ययमादेशो भवति । द्विपदः । द्विपदा । द्विपाद्भ्याम् । द्विपाद्भिः । इत्यादि । एवं सुपादादयः । खकारान्तः सुदुःखशब्दः । सुदुःखति सुदुःखायते सुदुःखयतीति वा विगृह्य-क्विबादिः । सुखस्फादिसखचर्त्वानि । सुदुक् । सुदुग् । सुदुःखौ । सुदुःखः । इत्यादि । एवं सुमुखादयः । फकारान्तो दामगुम्फ् शब्दः । दाम गुंफतीति विगृह्य क्विबादिः । दामगुब् । दामगुप् । दामगुंफौ । दामगुंफः । इत्यादि । एवं गिरिगुम्फादयः । छकारातः सुवाञ्छ्शब्दः । सुवाञ्छतीति विगृह्य विचि सुखादिके च कृते । सुवान् । सुवाञ्छौ । सुवाञ्छः । इत्यादि । एवं सुप्रच्छादयः । धर्मप्राच्छ्शब्दस्य भेदः । प्रच्छौ ज्ञीप्सायां । औकारोऽनिडर्थः । धर्मं प्रच्छतीति विगृह्य-क्विपि क्वचिच्छब्दस्य बहुलार्थत्वाद्दीर्घे यणिगभावे च कृते धर्मप्राछ् इति स्थिते -

३०५ । छ्वोः शूड् के च । ४४ । १६ । छकारांतस्य गोरवयवयोः छ्वोर्यथासंख्यं शूठावादेशौ भवतो झलादौ क्ङिति क्वौ के च परतः । व्रश्चेत्यादिना षत्वं जश्त्वचर्त्वेत्यादि । धर्मप्राड् । धर्मप्राट् । धर्मप्राशौ । धर्मप्राशः । हे धर्मप्राड् । हे धर्मप्राट् । हे धर्मप्राशौ । हे धर्मप्राशः । धर्मप्राशम् । धर्मप्राशौ । धर्मप्राशः । धर्मप्राशा । धर्मप्राड्भ्यामित्यादि । ठकारान्तः सुपठ् शब्दः । पठ व्यक्तायां वाचि । सुपठतीति विगृह्य क्विबादिः । सुपट् । सुपठौ । सुपठः इत्यादि । एवं सुवठादयः । थकारान्तोऽग्निमथ्शब्दः । मथे विलोडने । एकारोऽनैवर्थः । अग्निं मथ-

तीति विगृह्य क्विबादिः । जश्त्वचर्त्वे । अग्निमत् । अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमथः । इत्यादि । एवं गोमथादयः । चकारान्तः सुवाच्शब्दः । शोभना वाक् अस्येति बसः । ततः स्वादयः । चोकुरिति कुत्वं । सुवाक्, सुवाग् । सुवाचौ । सुवाचः । इत्यादि । कुंच् शब्दस्य भेदः । कुंच् कौटिल्याल्पीभावयोः । कुंचतीति विगृह्य ऋत्विगादिना क्विः । निपातनैस्सह निर्देशादेव नस्याभावः । ततः स्वादयः । सुलस्फान्तखे च क्वित्यस्य कुरिति कुत्वं । कुङ् । कुंचौ । कुंचः । सम्बोधनेप्येवं । कुंचम् । कुंचौ । कुंचः । कुंचा । कुङ्भ्याम् । कुङ्भिः । इत्यादि । सुपि "ङ्णोः कुक् टक् छरि वा" इति कुकि-कुङ्क्षु । मूलव्रश्च् शब्दस्य तु भेदः । ओव्रश्चू छेदने । ओकारो ओदित इति नत्वार्थः । ऊकारो वेडर्थः । मूलं व्रश्चतीति विगृह्य क्विबादिः । वश्चिव्यधीत्यादिना यणिक् । स्फादेः स्कोन्ते चेति सकारस्यासिद्धे कृते श्चुत्वस्य खं । व्रश्चेत्यादिना षत्वम् । जश्त्वं चर्त्वं । मूलवृड् । मूलवृट् । मूलवृश्चौ । मूलवृश्चः । सम्बोधनेप्येवं । मूलवृश्चम् । मूलवृश्चौ । मूलवृश्चः । मूलवृश्चा । मूलवृड्भ्याम् । मूलवृड्भिः । इत्यादि । सुपि—

३०६ । ङ्नो[1] धुट् सोऽश्चः । ५ । ४ । १६ । ङकारान्तान्नकारान्ताच्च परस्य सकारस्य धुडागमो वा भवति श्चोवयवस्य न स्यात् । निवृत्तिरितोः । चर्त्वम् । मूलवृड्त्सु । मूलवृड्सु ।

---

१ । ङ्न धुट् सोऽश्चः, इति पाठः शब्दार्णवचंद्रिकायां ।

प्राञ्च्शब्दस्य भेदः। अंचु गतिपूजयोः। उकारो वेऽर्थः। प्रांचतीति विगृह्य-क्विः—

३०७। हलुङः क्ङित्यनदितः। ४। ४। २२। हलन्तस्य गोरुङो नकारस्य खं भवति ङिति परतः इदितं वर्जयित्वा। ततः स्वादयः।

३०८। उगिदचां घेऽभ्वादेः। ५। १। ५१। भूवादिवर्जितानां उगितां धूनामंचतेश्च नष्टनकारस्य नुम् भवति घे परतः। पूर्ववदितो निवृत्तिः। सुखस्फान्तखकुत्वानि। प्राङ्। प्रांचौ। प्रांचः। सम्बोधनेप्येवम्। प्रांचम्। प्रांचौ। शसादावाचि। प्र अच् अस् इति स्थिते। भस्येत्यत्खमिति च प्रस्तुत्य—

३०९। अचः। ४। ४। १३७। अञ्चतेर्नष्टनकारस्य भसंज्ञकस्य गोरकारस्य खं भवति। दीरित्याधिकृत्य—

३१०। चौ। ४। ३। २९९। अंचतौ नष्टनकाराकारे चौ पूर्वस्य दीर्भवति। प्राचः। प्राचा। हलादौ जश्त्वकुत्वे। प्राग्भ्याम्। प्राग्भिः। प्राचे। प्राग्भ्याम्। प्राग्भ्यः। प्राचः। प्राग्भ्याम्। प्राग्भ्यः। प्राचः। प्राचोः। प्राचाम्। प्राचि। प्राचोः। प्राक्षु। प्रतिपूर्वत्वे-प्रत्यङ्। प्रत्यंचौ। प्रत्यंचः। सम्बोधनेप्येवं। प्रत्यंचम्। प्रत्यंचौ। प्रतीचः। प्रतीचा। प्रत्यग्भ्याम्। प्रत्यग्भिः। इत्यादि। उत्पूर्वत्वे-उदङ्। उदंचौ। उदंचः। सम्बोधनेप्येवं। उदंचम्। उदंचौ। शसादावाचि-"अचः इति अखे प्राप्ते—

३११। ईदुतः। ४। ४। १३८॥ उद उत्तरस्य नष्ट-

नकारस्यांचतेरीकारादेशो भवति । स च परस्यादेरिति अका-रस्य भवति । उदीचः । उदीचौ । उदग्भ्याम् । उदग्भिः । इत्यादि । विष्वगपूर्वत्वे, विष्वंगचतीति विगृह्य क्विपप्रभृतिः । विष्वग् अच् इति स्थिते–

३१२ । विष्वग्देवस्नेष्टेरद्र्यंचौ क्वौ । ४।३।२५६ । विष्वग् देव इत्येतयोः स्निसंज्ञकस्य च टेः अद्रिरादेशो भवति । अचतौ क्व्यंते द्यौ परतः । पूर्ववदन्यत् । विष्वद्र्यङ् । विष्वद्र्यंचौ । विष्वद्र्यंचः । सम्बोधनेप्येवं । विष्वद्र्यंचम् । विष्वद्र्यंचौ । विष्वद्रीचः । विष्वद्रीचा । विष्वद्र्यग्भ्याम् । इत्यादि । एवं देवद्र्यङ् । सर्वद्र्यङ् । यद्र्यङ् । एकद्र्यङ् । एतद्र्यङ् । इदद्र्यङ् । कद्र्यङ् । इत्यादि । अदसि पुनः-अदद्रि अच् इति स्थिते-

३१३ । वाऽद्रेः । ५ । ३ । ११७ । अद्र्यन्तस्यादसो दात्परस्य यथासम्भवं वर्णमात्रस्योत्वं भवति दकारस्य च मकारः । अत्राचार्यमतभेदः । [1]अदसो द्रौ केचित् उत्वमत्वं चेच्छन्ति । अमुद्र्यङ् । अमुद्र्यंचौ । अमुद्र्यंचः । सम्बोधनेप्येवं । अमुद्र्यंचम् । अमुद्र्यंचौ । अमुद्रीचः । अमुद्रीचा । अमुद्र्यग्भ्याम् । इत्यादि । अदसो द्रेश्च प्रथङ्मुत्वम् । इति केचिदिच्छन्ति लत्ववत् । यथा कृपि लाक्षणिकस्यालाक्षणिकस्य च रेफस्य लत्वमेवमत्रापि । अमुमुयङ् । अमुमुयंचौ ।

१ अदसोद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छंति लत्ववत् । केचिदन्त्यसदंशस्य नेत्येकेऽसोर्हि दृश्यते,, इति

अमुमुयंचः । सम्बोधनेप्येवं । अमुमुयचं । अमुमुयंचा । अमुमुईचः । अमुमुईचा । अजादौ मुभावस्यासिद्धत्वात् इको यणादेशो न भवति । अमुमुयग्भ्याम् । इत्यादि । केचिदन्तस्य सदेशम्य । अदमुयङ् । अदमुयंचौ । अदमुयंचः । इत्यादि । त्यदाद्यत्वविषये विधिरयमन्यत्र नेत्येके मृष्यंते । अदद्र्यङ् । अदद्र्यंचौ । अदद्र्यंचः । इत्यादि । सम् सहपूर्वत्वे च । संमचतीति सहांचतीति विगृह्य क्व्यादिः । सम् अच् सह अच् इति स्थिते–

३१४ । **संसहयोस्समिसध्री** । ४ । ३ । २५५ । सम् सह इत्येतयोः यथासंख्यं समि सध्रि इत्येतावादेशौ भवतः अञ्चतौ क्व्यन्ते घौ परतः । पूर्ववदन्यत् । सम्यङ् । सध्र्यङ् । इत्यादि । तिरस् पूर्वत्वे तिरोऽञ्चतीति विगृह्य क्व्यादिः ।

३१५ । **तिरसस्तिर्य्ये** । ४ । ३ । २५६ । तिरसित्येतस्य तिरि इत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ अकारादौ क्व्यन्ते घौ परतः । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यंचः । सम्बोधनेप्येवं । तिर्यंचम् । तिर्यंचौ । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यग्भ्याम् । तिर्यग्भिः । इत्यादि । पूजायामर्थे वर्तमानस्यांचतेः "नांचोऽर्चे" इति नखाभावाद् अच इति वचनाच्च नुम् भवति । अन्यत् पूर्ववत् । प्राङ् । प्रांचौ । प्रांचः । सम्बोधनेप्येवं । प्रांचं । प्रांचौ । प्रांचः । प्रांचा । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्भिरित्यादि । सुखस्फान्तखम् । कुगागमश्च । प्राङ्क्षु । प्राङ्षु । प्रेत्यादिपूर्वत्वेप्येवं । टकारान्तो निरट्शब्दोऽभिधेयलिंगः । अट पट गतौ ।

अकार उच्चारणार्थः । निरटतीति विगृह्य क्विबादिः । ततः स्वादयः । निरट् । निरड् । निरटौ । निरटः । इत्यादि । एवं निष्पडादयः । तकारान्तो मरुच्छब्दः । ततः स्वादयः । मरुत् । मरुद् । मरुतौ । मरुतः इत्यादि । एवं त्वत्शब्दः । भवत् शब्दस्य भेदः । भवतु इति स्थिते उकारः उगित्कार्यार्थः । ततः स्वादयो नुमादिः ।

३१६ । **अत्वसोऽभ्वादेः । ४ । ४ । ११** । अत्वन्तस्य असन्तस्य च भ्वादिवर्जितस्य उङो दीर्भवत्यकौ सौ परतः । सुखादि । भवान् । भवंतौ । भवंतः । किसंबोधने—

३१७ । **भगवद्भवत्वघवतो रिः कावस्यौः । ५ । ४ । ६** । भगवत् भवतु अघवदित्येतेषां वा रिर्भवति कौ परतः तत्सन्निधानं च अवशब्दस्य सर्वस्य औकारादेशः । रेफस्य विसर्जनीयः । हे भोः । हे भवन् । हे भवंतौ । हे भवंतः । भवता । भवद्भ्याम् । भवद्भिः । इत्यादि । एवं भगवदघवच्छब्दा उगिदंतावुन्नेयौ । गोमतुशब्दस्य-गोमान् । गोमंतौ । गोमंतः । इत्यादि । भवतृशब्दस्य भेदः । ऋकार उगित्कार्यार्थः । ततः स्वादयो नुमादिः । भवन् । भवंतौ । भवंतः । इत्यादि । एवं जरत्भविष्यत्प्रभृतयः । महच्छब्दस्य भेदः । महतृ इति स्थिते ऋकार उगित्कार्यार्थः । ततः स्वादयो नुमादिः ।

३१८ । **स्महतौ । ४ । ४ । ७** । सकारान्तस्य महच्छब्दस्य च अकौ धे यो नकारस्तस्योङो दीर्भवति । सुखादि । महान् । महांतौ । महांतः । हे महन् । हे महांतौ । हे

महांतः । इत्यादि । थसंज्ञकस्य शतंतस्य भेदः । डुदाञ् दाने। डुञकारावितौ । पूर्ववत् घुत्वे च । ततः "सति" इति लिट् । तस्य स्थाने "सच्छिटः" इति शत्रादेशः । तस्मिन् कर्तरि शबिति शप् । तस्य "हृदादेरुजुबित्युब् । तस्मिन् "लिड्चकाचि घोरिति द्वित्वं । तयोर्द्वयोः "थः" इति थसंज्ञा ।"पूर्वश्चः"इति पूर्वस्य चसंज्ञायां "प्रः" इति प्रादेशः । "थस्नोरातः" इति आकारस्य खं । ददत् इति स्थिते-ततः स्वादयः ।

३१६ । **न थात् । ५ । १ । ६०** । थादुत्तरस्य शतुर्नुम् न भवति धे परतः । ददत् । ददतौ । ददतः । इत्यादि । एवं दधत्प्रभृतयः । जक्ष भक्षहसनयोः । अकार उच्चारणार्थः । लटः शत्रादेशः । शप् । तस्य "हृवदादेरुजुप्" इति उप् । ततः स्वादयः । "उगिदचां धेऽभ्वादेरिति नुम्प्राप्तः । जक्षादिरिति थसंज्ञायां "न थाद्" इति नुम्निषेधः । जक्षत् । जक्षद् । जक्षताविस्येवमादि । एवं जागृत्दरिद्रच्चकासच्छासत् शब्दा नेयाः । ककारान्तः सुशक् शब्दः । शक्लृ शकने । लृकारोऽनिडर्थः । सुशक्नोतीति विगृह्य–क्विबादिः । सुशक् । सुशग् । सुशकावित्यादि । एवं तत्वलुगादयः । पकारांतो विलप्शब्दः । जल्प रप लप व्यक्तायां वाचि । विलपतीति विगृह्य-क्विबादिः । विलप् । विलब् । विलपावित्यादि । एवं सुधूप्प्रादयः । शकारान्तो विश् शब्दः । ततः स्वादयः । व्रश्चभ्रस्चेत्यादिना षत्वं जश्त्वं चर्त्वं च । विट् । विड् । विशौ । विशः । इत्यादि । तादृश्

शब्दस्य भेदः । दृशिरौ प्रेक्षणे । औकारोऽनिडर्थः । इर् शब्दो वाऽङर्थः । स इव दृश्यते, तमिव पश्यतीति विगृहे—

३२० । **कर्मणीवे त्यदाद्यन्यसमाने दृशष्टक् सक्च** । २ । २ । ७२ । त्यदादौ अन्यशब्दे समानशब्दे च कर्मण्युपमानवृत्तौ वाचि दृशेष्टक् सक् क्विं इत्येते त्या भवन्ति । इति क्विः । स चाप्रायोगी । वाक्सः । तद् दृश् इति स्थिते-घद् दृक्दृशदृक्षे" इति प्रस्तुत्य—

३२१ । **आः** ४ । ३ । २५५ । घत्ये दृक् दृश दृक्षइत्येतेषु च द्युषु परतः पूर्वपदस्याकारादेशो भवति । तादृक् । तादृग् । तादृशौ । तादृशः । इत्यादि । एवं अमूदृश् भवादृश् अन्यादृश् प्रभृतयः । षकारान्तो रत्नमुष्शब्दः । ततः स्वादयो जश्त्वचर्त्वे । रत्नमुट् । रत्नमुड् । रत्नमुषौ । रत्नमुषः । इत्यादि । एवं द्विषादयः । षष्शब्दाज्जसादयः । उबिल इति जस्शसोरुप् । जश्त्वचर्त्वे । षट् । षड् । हे षट् । हे षड् । षड् । षड्भिः । षड्भ्यः । षड्भ्यः । आमि नुटि च कृते पूर्वस्य जश्त्वं । त्ये इति णत्वं ड्डत्वं च परस्य । षण्णाम् । षड्सु । सकारान्तः सुवचस्शब्दः । शोभनं वचोऽस्येति बसः । ततः स्वादयः । सौ-अत्वसोऽभ्वादेरिति अकौ सौ उङोऽसन्तस्य दीत्वं । सुवचाः । सुवचसौ । सुवचसः । हे सुवचः । हे सुवचसौ । हे सुवचसः । सुवचसम् । सुवचसौ । सुवचसः । सुवचसा । भकारादौ रित्वमुत्वमेप्च । सुवचोभ्यामित्यादि । एवं सुवयस्सुप-

यसुसुमनसउदितमनसप्रभृतयः । उशनसूशब्दस्य भेदः । ततः स्वादयः । ऋदुशनसित्यादिना ङन् । सुखमुडो दीत्वं । उशना । उशनसौ । उशनसः । किंसंबोधने वो[१]शनोशननिति पक्षे उशन उशनन् इत्येतावादेशौ भवतः । केश्च खं । अनादेशे सकारांत एवेति त्रैरूप्यं । हे उशन । हे उशनन् । हे उशनः । हे उशनसौ । हे उशनसः । इत्यादि सुपचोवत् । पुम्सुशब्दस्य भेदः । पुम्सु इति स्थिते उकार उगिदूकार्यार्थः । ततः स्वादयः । "एधे" इति अधिकृत्य —

३२२ । पुंसो ङस् । ५ । १ । ७० । पुम्सुइत्येतस्य गोर्ङसादेशो भवति धे परतः । ङकारोऽन्त्यविध्यर्थः । उगिदचां धेऽम्वादेरिति नुम् । स्महतोरिति दीत्वं । सस्फान्तयोः खं । पुमान् । "नश्चापदांते झलि" इत्यनुस्वारः । पुमांसौ । पुमांसः । हे पुमान् । हे पुमांसौ । हे पुमांसः । पुमांसम् । पुमांसौ । पुंसः । पुंसा । हलादौ स्फान्तखे "नुम्मोऽम्" इत्यनुस्वारः । यय्यं परस्वमिति परस्वत्वम् । पुम्भ्याम् । पुम्भिः । पुंसे । पुम्भ्याम् । पुम्भ्यः । पुंसः । पुम्भ्याम् । पुम्भ्यः । पुंसः । पुंसोः । पुंसाम । पुंसि । पुंसोः । "क्विणोः ससेः षः नुम्शरः" इति नुम्ग्रहणस्यानुस्वारानियमार्थत्वात्षत्वं न भवति । पुंसु । श्रेयसशब्दस्य भेदः । स च उदित् । ततः स्वादयः । श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः ।

---

१ । उशनसूशब्दस्य उशन उशनन् इत्येतौ वा निपात्यौ कौ । इत्यस्यार्थः ।

हे श्रेयन् । हे श्रेयांसौ । हे श्रेयांसः । इत्यादि । एवं गारीयस् । पर्य्यस्प्रभृतयः । विद्वस्शब्दस्य भेदः । विद ज्ञाने । अकार उच्चारणार्थः । घुत्वे सति लटः शत्रादेशः । विद् अत् इति स्थिते । कर्तरि शाबिति शप् । तस्य "हृदादेरुजुबिति उप् । त्यखे त्याश्रयमिति घ्युङ एप् प्राप्तः । नोमता गोरिति निषिद्धः । शत्रपेक्षया पुनरेप् प्राप्तः । गेऽपि इति ङित्वे ङितीति प्रतिषिद्धः ।

३२३ । **विदेः शतुर्वसुः** ५ । १ । ५६ । विदेः परस्य शतुः स्थाने वसुरादेशो भवति । उकार उगित्कार्यार्थः । ततः स्वादयः । सुटि नुमादिः । विद्वान् । विद्वांसौ । विद्वांसः । हे विद्वन् । हे विद्वांसौ । हे विद्वांसः । विद्वांसम् । विद्वांसौ । शमादावचि भस्येत्यधिकृत्य—

३२४ । **वसोर्वस्योश्** । ४ । ४ । १३२ । वस्वन्तस्य भस्यावयवो यो वकारस्तस्य उश् इत्ययमादेशो भवति । शास्वसृघसामिति षत्वं । विदुषः । विदुषा । भकारादौ । वसुसांस्वित्यादिना दत्वं । रित्वापवादः । विद्वद्भ्याम् । विद्वद्भिः । इत्यादि । अं अः ≍ क ≍ पान्ता अप्रसिद्धाः ।

इति हलंताः पुंलिंगाः ।

अथ हलंता:स्त्रीलिंगा: ।

हकारान्तः स्त्रीलिंग उपानह्शब्दः । णहौञ् बंधने । अकारौकारावनिडर्थौ । ध्वादेः ष्णोऽष्ट्याष्ठिव्ष्वष्कः स्नं" इति नत्वं । ततः क्विबादिः ।

३२५ । [1]**नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनौ क्वौ वाग्गेः** । ४ । ३ । २८४ । नह्यादिषु क्विबंतेषु पूर्वस्य वाचोऽजन्तस्य गेश्च दीर्भवति । ततः स्वादयः ।

३२६ । **नहो धः** । ५ । ३ । ३३ । नहः हकारस्य धकारादेशो भवति झलि च पदान्ते च । जश्त्वचर्त्वे । उपानत्, उपानद् । उपानहौ । उपानहः । इत्यादि नेयं । उष्णिह्शब्दस्य क्वित्यस्य कुरिति कुत्वं । उष्णिक् । उष्णिग् । उष्णिहौ । उष्णिहः । इत्यादि । यकारान्तो नियतलिङ्गोऽप्रसिद्धो वाच्यलिंगस्तु पूर्ववद् । वकारांतो दिव्शब्दः । स च सुदिव्शब्दवत् । द्यौः । दिवौ । दिवः । इत्यादि । रेफांतो गिर्शब्दः । गॄ निगरणे ।

३२७ । **संपदादिभ्यः क्विप् क्तिः**[2] । २ । ३ । ८८ । संपदादिभ्यो धुभ्यः भावे कर्तरि स्त्रीलिंगे क्विप् क्ति इत्येतौ त्यौ भवतः ।

---

१ । अस्य स्थाने—नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ । ४।३।२१९. । इति

२ । अस्य स्थाने—एतादृशमेव वार्तिकं ।

३२८ । ऋत्वामिद्धोः । ५।१।८३ । ऋकारांतस्य धोरिकारादेशो भवति । रंतोऽणुरिति रंतत्वं । ततः स्वादयः । "दीः वोरिगुङः" इति दीत्वं । विसर्जनीयः । गीः गिरौ । गिरः । इत्यादि । धोः स्वरूपग्रहणे तत्त्यविज्ञानात् ओऽचि इति लत्वं न भवति । धुर्वी हिंसने । ईकारो डीयश्वीदिद्वेटोऽपतस्ते इति विशेषणार्थः । ततः क्विप् ।

३२९ । रः खम् । ४।४।१८ । रेफात्परयोः छकारवकारयोः झलादौ क्विपि खं भवति । शूठोपवादः । ततः स्वादयः । धूः । धुरौ । धुरः । इत्यादि । एवं पुरादयः । चतुःशब्दस्य भेदः । ततो जसादिः । "त्रिचतुरः स्त्रियां तिसृचतसृ" इति चतस्रादेशः । रोच्युरिति रेफः । चतस्रः । चतस्रः । चतसृभिः । चतसृभ्यः । चतसृभ्यः । "नाम्यतिसृचतसृ" इति प्रतिषेधात् दीत्वं न भवति । चतसृणाम् । चतसृषु । लकारजकारांतौ स्त्रीलिङ्गावप्रसिद्धौ । वाच्यलिंगौ तु पूर्ववत् । एवमन्यत्रापि । मकारान्तः प्रियप्रदाम्शब्दः । स च प्रदाम्शब्दवत् । ङणकारांतावप्रसिद्धौ । नकारांतः सामन्शब्दः । स च राजन्शब्दवद् । एवं दामन् बहुराजन्प्रभृतयः । भकारांतोऽप्रसिद्धः । भकारांतः ककुभ् शब्दः । ककुप् । ककुब् । ककुभौ । ककुभः । इत्यादि । घढांतौ अप्रसिद्धौ । धकारांतः समिध्शब्दः । तस्याप्यविशेषः । समित् । समिद् । समिधौ । समिधः । इत्यादि । जकारान्तः सृज्शब्दः । स च भिषज्शब्दवत् । बगडंता अप्रसिद्धाः । दकारांतो दृषद्

शब्दः । तस्याप्यविशेषः । एवं शरद्संपत्विपदादयः । खं फछठथांतास्तथा अप्रसिद्धाः । चकारांतस्त्वच्शब्दः । तस्य कुत्वजश्त्वचर्त्वानि । त्वग् । त्वक् । त्वचौ । त्वचः । इत्यादि । एवं वाच्प्रभृतयः । टकारांता अप्रसिद्धाः । तकारांतो विद्युत्-शब्दः । तस्याप्यविशेषः । एवं त्रिंशत्चत्वारिंशत्प्रभृतयः । ककारांतोऽप्रसिद्धः । पकारान्तोऽप्शब्दः । ततो बहुवचनमेव । जसि-स्वसृनप्तृ इत्यादिना दीत्वं । आपः । अपः । भकारादौ–

३३० । भ्यपः । ५ । २ । १६३ । अप्शब्दस्य गोर्नि-मित्ते भकारादौ तकारादेशो भवति । अद्भिः । अद्भ्यः । अभ्यः । अपाम् । अप्सु । शकारान्तो दृश्शब्दः । तस्य कुत्वादिः । दृक् । दृग् । दृशौ । दृशः । इत्यादि । एवं दिश्प्रभृतयः । निश्शब्दस्य भेदः । व्रश्चेत्यादिसाहचर्याद्धोः शकारस्य षत्वमिति चेत् जश्त्वादि, तस्यासिद्धत्वान्न कुत्वं । निच् । निज् । निशौ । निशः । इत्यादि । स्तोश्चुना श्चुरिति सकारस्य शकारः । शश्छोऽमीति छत्वं । निच्छु । षकारांतस्त्विष्शब्दः । स च रत्नमुष् शब्दवत् । दधृष् । ऋत्विगादिना क्यंतत्वात् कुत्वादि । दधृक् । दधृग् । दधृषौ । दधृषः । इत्यादि । सकारान्तो आर्चिस्शब्दः । ततः स्वादयः । पदांतेरीत्यादिः । अन्यत्र षत्वम् । आर्चिः । आर्चिषौ । आर्चिषः । इत्यादि । सुपि-शरि सर्श्चाति पक्षे सकारः । आर्चिष्षु । आर्चिःषु । एव सुयशस्प्रभृतयः । अनुस्वाराद्यन्ता अप्रसिद्धाः ।

इति हलंताः स्त्रीलिंगाः

अथ हलन्ताः नपुंसकलिंगाः ।

हकारान्तो गोदुह्शब्दः। ततः स्वादयः। नपः स्वमोरित्युप्। गोदुक्। औकारयोः "नप इति शीभावः। गोदुही। जस्शसोरिति शिः।

३३१। [1]झलाम्। ५।१। ५४। अचः परा या झल्जातिस्तदन्तस्य नपो घे परतो नुम् भवति। गोदुंहि। इत्यादि। एव मधुलिहादयः। यकारांतोऽव्युत्पत्तिपक्षेऽप्रसिद्धः। व्युत्पत्तिपक्षे तु पूर्ववत् समय्शब्दः। समय्। समयी। समयि। इत्यादि। वकारान्तः सुदिव्शब्दः। शोभना द्यौरस्मिन्निति बसः। ततः स्वमोरुपो बहिरंगस्यासिद्धत्वात् अंतरगं दिवो हल्युदित्युत्वं। सुद्यु। सुदिवी। सुदीवि। हे सुद्यो। हे सुद्यु। इत्यादि। व्युत्पत्तिपक्षे तु दिवेः शूठि प्रादेशे चादौ सुपीकोचीति नुमि घे च दीत्वे सति-अक्षद्यु। अक्षद्युना। अक्षद्यूनि। इत्यादि। रेफांतो वार्शब्दः। वाः। वारी। वारि। इत्यादि। सुपि-वाःषु। चतुर्शब्दस्य जस्शसोः शिः। वादेशः। चत्वारि। चत्वारि। पूर्ववद् शेषः। लकारांतः प्रियप्रज्वल्शब्दः। प्रियप्रज्वल्। प्रियप्रज्वली। प्रियप्रज्वलि। इत्यादि। ञकारांतः प्रञ्शब्दः। प्रजानातीति प्रज्ञः। स इवाचरातीति। प्रक्। प्रग्। प्रञ्जी। प्रञ्जि। इत्यादि। मकारांतो प्रियप्रदातःम्शब्दः। प्रियप्रदान्। प्रियप्रदामी। प्रियप्रदामि। इत्यादि। ङकारान्तः प्रियङ्शब्दः। प्रियं ङवते इति क्विप्। प्रियङुः। तमाचष्ट प्रियं ङय-

---

१ अस्य स्थाने नपोऽज्झलः। ५। १। ५१ इति सूत्रं।

तीति पुनः क्विप् । प्रियङ् । प्रियङी । प्रियङि । णकारांतः प्रियसुगुणशब्दः । ततः स्वादयः । प्रियसुगण् । प्रियसुगुणी । प्रियसुगुणि । इत्यादि । प्रियसुगुण्ट्सु । नकारांतश्चर्मन्शब्दः । ततः स्वादयः । नो मृदंते खमिति नखं । चर्म । चर्मणी । चर्माणि । किंसंबोधने, न कौ इत्यधिकृत्य-

३३२ । नपि वा । ५ । २ । ४१ । पदस्यांते नपुंसकलिंगे नकारस्य खं वा भवति कौ परतः । हे चर्मन् । हे चर्म । इत्यादि । भादावजादौ अम्वस्फादिति प्रतिषेधादनो खं न भवति । चर्मणा । इत्यादि । एवं कर्मन्धर्मन्प्रभृतयः । ब्रह्महन्शब्दस्य शिभावे वा ङिश्योरिति विकल्पेनानं खं । हो घिञ्णिन्नि" इति हकारस्य घकारः । ब्रह्मह । ब्रह्मघ्नी । ब्रह्महणी । ब्रह्महाणि । हे ब्रह्महन् । हे ब्रह्मह । हे ब्रह्मघ्नी । हे ब्रह्महणी । हे ब्रह्महाणि । पुनरपि ब्रह्मह । ब्रह्मघ्नी । ब्रह्महणी । ब्रह्महाणि । पूर्ववच्छेषं । अहन्शब्दस्य भेदः । ततः स्वादयः । स्वमोरुपि—

३३३ । अह्न् । ५ । ३ । १०३ । अहनित्येतस्य पदस्य रिर्भवति । इति रित्वे प्राप्ते—

३३४ । रोऽसुपि । ५ । ३ ।१०५। अह्नो नकारस्य रेफादेशो भवति असुपि परतः । इति रो भवति । अहः । अह्नी अहनी । अहानि । संबोधनेप्यविशेषः । भकारादौ रिरुत्वमेप्च । अहोभ्यामित्यादि । झकारांतः-समुत् । समुद् । समुज्झी ।

समुंज्झि । इत्यादि । भकारान्तः गर्दभ्शब्दः । गर्दप् । गर्दब् । गर्दभी । गर्दम्भि । इत्यादि । घकारान्तः साधुघक् । साधुघग् । साधुगघी । साधुगंघि । इत्यादि । ढकारान्तः मूढ इवाचरतीति मूढति । पुनः क्विप् । मूड् । मूट् । मूढी । मूंढि । इत्यादि । धकारांतस्तत्वभुत् । तत्वभुद् । तत्वबुधी । तत्वबुंधि । इत्यादि । जकारांतो धानाभृस्ज्शब्दः । ततः स्वादयः । स्फादेः स्कोंतेति सकारस्य खं । व्रश्चभ्रस्जेत्यादिना षत्वं । जश्त्व चर्त्वे । धानाभृड् । धानाभृट् । धानाभृज्जी । जश्शसोरंतरंगत्वात् सकारस्य जश्त्वचर्त्वयोः कृतयोः शौ नुमि विशेषः । धानाभृञ्जि । इत्यादि । बगडंता अप्रसिद्धाः । दकारांतो द्विपाद्शब्दः । ततः स्वादयः । द्विपात् । द्विपाद् । श्यां परभूतायां पादः पदिति पद्भावः । द्विपदी । द्विपांदि । इत्यादि । एवं त्रिपादादयः । खकरांतः-सुदुक् सुदुग् । सुदुःखी । सुदूंःखि । इत्यादि । फकारांतः-निर्गुप । निर्गुब् । निर्गुफी । निर्गुंफि । इत्यादि । छकारांत.-प्रमोछत इति विच् । प्रमोछ् । प्रमोच् । प्रमोच्छी । प्रमोंञ्छि । इत्यादि । ठकारान्तः सुपट् । सुपड् । सुपठी । सुपण्ठी । इत्यादि । थकारांतो गोमथ्शब्दः । गोमत् । गोमद् । गोमथी । गोमन्थि । इत्यादि । चकारांतः मूलानि वृश्चतीति क्विप् । स्फादिखे षत्वादि । मूलवृट् । मूलवृड् । मूलवृश्ची । मूलवृंश्चि । इत्यादि । प्राञ्चतीति प्राक् । प्राग् । शीभावे अच इत्यखं । चाविति दीत्वं । प्राची । प्राञ्चि । इत्यादि । एवं प्रत्यच्अमुमुयच्सम्यच्तिर्यच्प्रभृतयः । ददत्शब्दात् स्वादयः ।

ददत् । ददद् । ददती । शौ-न थादिति निषेधे प्राप्ते–

३३५। वा नपः । ५ । १ । ६१ नपुंसकलिंगात् थसंज्ञकात् परस्य शतुर्नुम् वा भवति । ददान्ति । ददति । इत्यादि । एवं जक्षदादीनां रूपसिद्धिः । यात् । याद् । श्यां - शीम्वोरादिति वा नुम । यान्ती । याती । शौ झलामिति नुम् । यान्ति । इत्यादि । एवं वात्प्रभृतयः । भवत् । भवद् । श्याम् । शप्श्यादिति नुम् । भवंती । भवन्ति । इत्यादि । एवं दीव्यदादयः । ककारान्तः सुतक् । सुतग् । सुताङ्कि । इत्यादि । पकारान्तः सुतप् । सुतब् । सुतपी । सुताम्पि । इत्यादि । शकारान्तः सुदिश्शब्दः । सुदिक् सुदिग् । सुदिशी । सुदींशि । इत्यादि । षकारान्तः रत्नमुड् । रत्नमुट् । रत्नमुषी । रत्नमूंषि । इत्यादि । सकारान्तः पयः । पयसी । शौ-झलामिति नुम् । स्महत इति दीः । पयांसि । इत्यादि । एवं तेजस्तमस्प्रभृतयः । विद्वस्शब्दात्स्वादयः । विद्वत् । विद्वद् । वसो वस्योशिति उश् । विद्वांसि इत्यादि । अर्चिस् शब्दात्स्वादयः । अर्चिः । अर्चिषी । षत्वस्यासिद्धत्वाद्दीत्वं । अर्चींषि । इत्यादि । अनुस्वाराद्यन्ता अप्रसिद्धाः ।

इति हलन्ताः नपुंसकलिंगाः ।

—:=०=:—

अथालिंगौ युष्मदस्मदशब्दावुच्येते ।

तयोश्चालिंगत्वात् त्रिषु अपि लिंगेषु समानं रूपं । तद् यथा, त्वं युवा । त्वं युवतिः । त्वं तीर्थम् । अहं युवा, अहं ब्राह्मणजातिः । अहं पात्रं इति । युष्मद् अस्मद् इति स्थिते । ततः

स्वादयः । सुप्याष्ट्नः, युष्मदस्मदोः, मावधेरिति च प्रस्तुत्य—

३३६। **त्वाहौ सौ** । ५ । १ । १६८ । युष्मदस्मदोस्तदन्तस्य च गोर्मावधेर्यथासंख्यं त्व अह इत्येतावादेशौ भवतः ।

३३७ । **ङेसुटोऽम्**[1] । ५ ।१। २६ । युष्मदस्मदोस्तदंतस्य च गोर्मावधेर्यथासंख्यं गुसंज्ञानिमित्तभूतस्य ङे इत्येतस्य सुटश्च सुपः अमित्ययमादेशो भवति ।

३३८। **खमादेशे** । ५ । १ । १६३ । युष्मदस्मदोः खं भवति आदेशभूते सुपि परतः । इति दकारस्य खं । पूर्वोमीति पूर्वत्वं । त्वम् । अहम् ।

३३९ । **युवावौ द्वौ** । ५ ।१। १६६ । युष्मदस्मदोर्द्वित्वे वर्तमानयोः मावधेः शब्दरूपस्य यथासंख्यं युव आव इत्येतावादेशौ भवतः सुपि परतः ।

३४०। [2]**आत्विपि** । ५ । १ ।१६१। युष्मदस्मदोस्तदन्तस्य च गोराकारादेशो भवति औकारे इपि च सुपि परतः । युवाम् । आवाम् ।

३४१ । **यूयवयौ जसि** । ५ । १ । १६८ । युष्मदस्मदोर्मावधेः तदंतस्य च गोर्यथासंख्यं यूय वय इत्येतावादेशौ भवतः जसि सुपि परतः । पूर्ववदमादेशे च कृते एप्यत इति पररूपं । यूयम् । वयम् ।

---

१ अस्य स्थाने-ङेसुटोरम् । ५ । १ । २४ । इति सूत्रं ।

२ । अस्य स्थाने - इपि । ५ । १ । १४६ । इति । आवि । ५ । १४७ । इति सूत्रद्वयं ।

३४२।[1]त्वमौ त्यद्यौ चैके।५।१।१६७। एकत्वविशिष्टे अर्थे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोः मावधेर्यथासंख्यं त्व म इत्येतावादेशौ भवतः सुपि परतः त्ये द्यौ च। आविपीति आत्वं। दीत्वं। त्वाम्। माम्। औटि-पूर्ववद्। युवाम्। आवाम्।

३४३। शसो न्[2] ।५।१।२७। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारादेशो भवति। परस्यादेरिति अकारस्य नत्वं। आविपीति आत्वम्। युष्मान्। अस्मान्। टायां-त्वमौ भवतः।

३४४। यः। ५।१।१६२। युष्मदस्मदोस्तदंतस्य च गोर्यकारादेशो भवति सुपि परतः। परिहृत्यापवादविषयं उत्सर्गोऽभिनिविशत इति पारिशेष्यात् टाओसङपु अयं विधिः। त्वया। मया। भ्यामि युवावौ भवतः। रायस्भिरिति वर्तमान–

३४५। युष्मदस्मदोः ।५।१।१६०। युष्मदस्मद् इत्येतयोः तदंतस्य च गोराकारादेशो भवति सकारभकारादौ सुपि परतः। दीत्वं। युवाभ्याम्। आवाभ्याम्। भिस्यपि-आत्वे दीत्वे युष्माभिः। अस्माभिः। ङयि–

३४६। तुभ्यमह्यौ ङयि। ५। १। १७०। युष्मदस्मदोस्तदन्तस्य च गोस्तुभ्य मह्य इत्येतावादेशौ भवतः ङयि सुपि परतः। ङे मुटोमित्यम्। स्वमादेशे इति दत्वं। तुभ्यम्। मह्यम्। भ्यामि-युवाभ्याम्। आवाभ्याम्। भ्यसि–

१। अस्य स्थाने – त्वमावेकवचने। ५। १। १५६। इति त्यद्याश्च। ५। १। १५७ इति सूत्रद्वयं।

२। अस्य स्थाने – शसो नः। ५। १। २५। इति सूत्रं।

३४७ । [1]**भ्यसोऽपोऽभ्यम्** । ५ । १ । २८ । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य अपो भ्यसः अभ्यं इत्ययमादेशो भवति । दत्वं पररूपं च । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । ङसौ-त्वमौ भवतः ।

३४८ । [2]**भ्यसोऽत्** । ५ । २६ । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य कायाः बहोः भ्यसः एकवचनस्य च ङसेरत् इत्ययमादेशो भवति । दत्वपररूपे । त्वत् । मत् । भ्यामि-युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । भ्यसोत् । युष्मत् । अस्मद् । ङसि–

३४९ । **तवममौ ङसि** । ५ । १ । १७१ । युष्मदस्मदोर्मविधेस्तदन्तस्य च गोस्तवममादेशौ भवतः ङसि सुपि परतः ।

३५० । **युष्मदस्मदोः ङसोऽश्** । ५ । १ । २५ । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङसः अशित्ययमादेशो भवति । शकारः शित्कार्यार्थः । दत्वं पररूपं । तव मम । ओसि–युवावौ भवतः । यः इति दकारस्य यकारादेशो भवति । युवयोः । आवयोः । आमि ---

३५१ । **साम आकम्** । ५ । १ । ३० । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य साम आकमादेशो भवति । आगामिनं सुटं भूतमिवोपादाय साम इति निर्देशः क्रियते, तत् किं प्रयोजनं ? आकमि कृते पुनः सुण्माभूत् । अकमि पररूपमित्याकम्वचनं । युष्माकम् । अस्माकम् । ङौ-त्वमौ । य इति आदेशश्च । त्वयि, मयि । ओसि

---

१ । अस्य स्थाने—भ्यसोऽभ्यम् । ५ । १ । २६ । इति ।

२ । अस्य स्थाने—भत् कायाः । ५ । १ । २७ । इति ।

पूर्ववत् । युवयोः । आवयोः । सुपि दकारस्यात्वं । युष्मासु अस्मासु । यदा पुनरेतौ युष्मदस्मदौ वाक्यावयवौ तद्वाक्यावयवात् पदात् परौ भवतस्तदाऽनयोरविप्तास्थयोर्भेदः । "वाक्यस्य" पदादपादादाविति च प्रस्तुत्य—

३५२ । युष्मदस्मदोऽविप्तास्थस्य वान्नौ[1] ।५।३।२४ । वाक्यस्यावयवयोस्तद्वाक्यावयवात् परयोरपादादौ वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोरविप्तासु स्थितयोः वान्नौ इत्येतावादेशौ भवतः । बहुत्वैकत्वयोरादेशांतरवचनादिह द्वित्वे संप्रत्ययः । युवाभ्यां युवां युवयोरित्येषां अविप्ताद्विवचनांतानां वामित्येवमादेशो भवति। आवाभ्याम्, आवाम्, आवयोरित्येषां च नावित्ययमादेशो भवति । ज्ञानं वां दीयते । ज्ञानं नौ दीयते । धर्मो वां रक्षतु । धर्मो नौ रक्षतु । शीलं वां स्वं । शीलं नौ स्वं ।

३५३ । [2]बह्वोर्वस्नस् । ५ । ३ । २५ । वाक्यस्यावयवयोस्तद्वाक्यावयवाद् पदात् परयोरपादादौ वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोः अविप्ताबहुवचनान्तयोर्वस् नस् इत्येतावादेशौ भवतः । दानं वो दीयते । दानं नो दीयते । देवो वो रक्षतु । देवो नो रक्षतु। ज्ञानं वः स्वं । ज्ञानं नः स्वं ।

३५४ । एकस्य तेमे । ५ । ३ । २६ । वाक्यस्यावयवयोस्तद्वाक्यावयवात् पदात्परयोपादादौ वर्तमानयोर्युष्मद-

---

१ । अस्य स्थाने "वांनावौ" इति पाठो महावृत्तौ । २ । अत्र "वस्नसौ" इति पाठः ।

स्मदोः आविप्तैकवचनांतयोर्यथासंख्यं ते मे इत्येतावादेशौ भवतः । दानं ते दीयते । दानं मे दीयते । शीलं मे स्वं । शीलं ते स्वं ।

३५५ । **त्वामेपः**[1] । ५ । ३ । २७ । वाक्यस्यावयवयो-स्तद्वाक्यावयवात् पदात् परयोरपादादौ वर्तमानयोः युष्मदस्म-दोरिबेकवचनांतयोः त्वा मा इत्येतावादेशौ भवतः । त्वामित्येत-स्य मन्तस्य मा इत्ययमादेशः । धर्मस्त्वा रक्षतु । धर्मो मा रक्षतु । एते वान्नावाद्यादेशाः अनन्वादेशे विभाषिता वेदितव्याः । अन्वादेशे तु नित्यमिति ।

३५६ । [2]**बोध्यं प्राङ्नेव** । ५ । ३ ।३२। बोध्यांतं पदं युष्मदस्मभ्द्यां पूर्ववन्नेवाविद्यमानवद् भवति । किमसद्भावे प्रयोजनम् ? वान्नावादेशनिवृत्तिः । देवदत्त युवाभ्यां दीयते शीलं । देवदत्त आवाभ्यां शीलं दीयते । देवदत्त युवां धर्मो रक्षतु । देवदत्त आवां धर्मो रक्षतु । देवदत्त युवयोः शीलं स्वं । देवदत्त आवयोः शीलं स्वम् । देवदत्त युष्मभ्यं शीलं दीयते । देवदत्त अस्मभ्यं शीलं दीयते । देवदत्त युष्मान् रक्षतु धर्मः । देवदत्त अस्मान् रक्षतु धर्मः । देवदत्त युष्माकं शीलं स्वं । देवदत्त अस्माकं शीलं स्वं । एवं इतरत्रापि बोध्यं ।

३५७ । **न चवाहाहैवयोगे** । ५ । ३ । २८ । च वा ह अह एव इत्येतैः शब्दैर्योगे संबंधे युष्मदस्मदोर्वान्नावाद्या-

१ । अस्य स्थाने त्वामाविपः । ५ । ३ । १९ । इति सूत्रं ।

२ । अस्य स्थाने "बोध्यमसद्वद् । ५ । ३ । २४ । इति सूत्रं ।

देशाः न भवंति । ज्ञानं युवाभ्यां च दीयते । ज्ञानं आवाभ्यां च दीयते । ज्ञानं युवां च रक्षतु । ज्ञानं आवां च रक्षतु । ज्ञानं युवयोश्च स्वं । ज्ञानमावयोश्च स्वं । ज्ञानं युवाभ्यां वा दीयते । ज्ञानमावाभ्यां वा दीयते । ज्ञानमावाभ्यां ह दीयते । ज्ञानं युवाभ्यां अह दीयते । ज्ञानमावाभ्यां अह दीयते । ज्ञानं युवाभ्यामेव दीयते । ज्ञानमावाभ्यामेव दीयते । एवमन्यत्राप्युन्नेयं ।

३५८ । दृश्यर्थैश्चिन्तायां । ५ । ३ । २६ । दृश्यर्थैर्धुभिः चिंताविषयैर्योगे युष्मदस्मदोर्वान्नावादयो न भवन्ति । स च योगः परम्परया साक्षाच्चाभ्यूह्यः । ज्ञानं युवाभ्यां दीयमानं संदृश्यागतो जनः । ज्ञानमावाभ्यां दीयमानं संदृश्यागतो जनः । जनो युवां समीक्ष्य गतः । जन आवां समीक्ष्य गतः । जनो युवयोः कार्यमालोचयति । जन आवयोः कार्यमालोचयति । एवमपरेऽपि विज्ञेयाः । चिंतायां इति किं ? जनो वः पश्यति । चक्षुषा इत्यर्थः ।

अथालिङ्गासंख्यानि शब्दरूपाणि उच्यंते ।

३५९ । [1]ततसमात्त्राशःकृत्वस्सुच्वद्धाऽऽम्क्त्वांतुम्सुम्मिङाभत्यन्यक्स्वरादयो झिः । १ । १ । ८८ । तत् तस् सात् त्रा शस् कृत्वस् सुच् वद् धा आम् त्का अम् तुम् इत्येतत्त्यांताः सुम्मिङ्प्रातिरूपाः तिसंज्ञा अन्यग्भूताः स्वरादयश्च शब्दा झिसंज्ञा भवंति । तादिति प्रत्या-

1 । अस्य स्थाने असंख्यं झिः । १ । इति सूत्रं ।

हारः । कायास्तसित्यारभ्य आएधात् तकारेण । सर्वस्मात् तस्मादिति विगृह्य कायास्तसिति तस् । सर्वतस् त तस् इत्येतस्य भित्वात् भेरिति सुप उपि पदत्वे सति रित्वविसर्जनीयौ भवतः । सर्वतः । ततः । एवं तस् । पीलु मूलनैकादिक् पीलुमूलतः । सात् । भस्मसाद्भवति । अत्र जश्त्वं प्रयोजनं । त्रा-राजत्रा बसति । अत्र पदत्वं । शस्-बहुशः । कृत्वस्-शतकृत्वः । सुच्-द्विः । अत्र च रित्वविसर्जनीयौ । वत्-राजवद् वृत्तं । अत्र जश्त्वं । धा-बहुधा । अत्र पदत्वं । आम्-कासांचक्रे । अनुस्वारपरस्वत्वे । त्का-कृत्वा । अम्-पूर्वं भोजम् । तुम्-कर्तुम् व्रजाति । अत्र विकल्पेन परस्वं । सुम्मिङा[1]भाः-रात्रौ । मात्रायाम् । आस्ति । स्वास्ति । अत्र पदादपादादावित्यादि । ति-अदःकृत्य । अत्र कृतमित्यादिना शिनिषेधः । [2]अन्यक्स्वरादि-स्वास्तिष्ठ त्वम् । अत्र सत्वं सिद्धं । के ते स्वरादयः । स्वर् । अन्तर् । पुनर् । प्रातर् । शुनुतर् । उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । ऋदूक् । ऋत् । युगपत् । आरात् । प्रथक् । ह्यस् । श्वस् । दिवा । सायं । चिरं । ईषत् । मनाक् । ज्योषम् । जोषम् । तूष्णीम् । बहिस् । अदस् । निकषा । समया । मृषा । स्वयम् । नक्तम् । इद्धा । सामि । वता । सनम् । सनात् । तिरस् । अन्तरा ।

---

१ । सुप् च मिङ् च सुम्मिङौ । तौ इव आभा येषां ते सुम्मिङाभाः ।

२ । न्यंचतीति न्यंचः । न न्यंचः अन्यंचः । अन्यंचश्च ते स्वरादयश्च अन्यस्स्वरादयः ।

ज्योकम् । शम् । सना । नाना । विना । अन्यत् । क्षमा । उपांशु । विहायसा । दोषा । मुधा । अमा । मिथ्या । पुरा । मिथो । मिथु । मिथस् । प्रायस् । मुहुस् । प्रवाहु । आर्य । अलम् । अभिक्ष्णम् । साकर्द्धम् । मुहुस् । हिरुक् । अशान् । च । वा । ह । अह । एव । एवम् । नूनम् । शाश्वत् । सूपत् । कूपत् । क्वचित् । नेत् । चेत् । कच्चित् । यत्यनेह । हंत । हाकिर् । नाकिण् । माङ् । नञ् । धावत् । तावत् । त्वे । त्वै । न्वै । कै । रै । शोषत् । वौषत् । स्वाहा । स्वधा । ओम् । हिम् । खलु । किल । अदस् । अथ । स्म । अ । इ । उ । ऋ । ऌ । ए । ऐ । ओ । औ । उञ् उकञ् । आवह । आतङ्क । युवत् । किम् । यत् । तत् । धिक् । हे । हैं । पाट । पुट् । आहो । उताहो । हो । अहो । अदो । अहो । मा । नो । ननु । हि । तु । नु । इति । इव । चन । पुंवत् आप् । शप् । हिकम् । शुकम् । नुकम् । नहिकम । सत्यम् । भूतम् । अद्धा । नो । हि । न चेत् । चात् । मर्मा । ईम् । किम् शिम् । प्र । पर । अप । अव । अथ । आहो । सित्त । वै । है । पशु । पटु । सह । अनुपक् । अंग । पुत्र । तो । ओक । अरे । अवे । अयि । वट् । पड् । मुत् । तावट्, हुं । आम् । कुम् । वस । मया । क्लिश् । प्र । पर । अप । सम । अनु । अव । निस् । दुस् । वि । आङ् । नि । अधि । अपि । अति । सु । उत् । अभि । प्रति । परि । उप । इति स्वरादयः ।

अथ ङीत्याः ।

ङ्याम्मृदः, स्त्रियामिति च वर्तमाने–

३६० । [1]अजाद्यतां टाप् । ३ । १ । ४। अज इत्येवमादीनां अकारांतानां च मृदां वाच्यायां स्त्रियां द्योत्यायां ततष्टाबित्ययं त्यो भवति ॥ बाधकबाधनार्थं अजादीनामुपादानं । अनकारान्तार्थं च । अजा । एडका । अश्वा । चटिका । मूषिका । कोकिला । अत्र जातिलक्षणस्य ङ्यो बाधा । बाला । होढा । पाका । मत्सा । मन्दा । वत्सा । अत्र वयोलक्षणस्य ङ्यो बाधा । पूर्वापहाणा । अपरापहाणा । परप्रहाणा । अत्र टिल्लक्षणस्य निपातनाएणत्वमाद्योः । त्रिफला । अत्र रलक्षणस्य । क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । अत्र हलंतत्वादत इति अप्राप्तः । अतः खल्वपि । खट्वा । देवदत्ता । या । सा । कारिषगन्ध्या । क्रोड्या । टाबन्तानां दयाशब्दवद्रूपसिद्धिः ।

३६१ । [2]ङ्युगिदृन्नञ्चोः । ३ । १ । ५ । उगिदन्तात् ऋकारान्तात् अञ्चत्यन्ताच्च मृदः स्त्रियां वर्तमानात् ङीत्यो भवति । उगितः—गोमतु । गोमती । श्रेयसु । श्रेयसी । विद्वसु । विदुषी । वसो वस्योश् । भवतु । भवती । तत्रभवती । कृतवतु । कृतवती । अतिपुंसु । अतिपुंसी । ऋदितः-महतृ । महती । दधतृ । दधती । सुदतृ । सुदती । इत्यादि । ऋतः-कर्त्री । हर्त्री । धात्री । भर्त्री । भाक्त्री । पवित्री । सवित्री । क्रोष्ट्री ।

---

१ । अस्य स्थाने अजाद्यतष्टाप् । ३ । १ । ४ । इति सूत्रं ।

२ । अस्य स्थाने—उगिदृन्नाञ्ङी । ३ । १ । ६ । इति सूत्रं ।

इत्यादि । नः-राज्ञी । तक्ष्णी । दंडिनी । छत्रिणी । करिणी । ब्राह्मणी । इत्यादि । अञ्चोः-प्राची । प्राञ्ची । उदीची । अमुमुइची । तिरश्ची । इत्यादि ।

३६२ । **नेल्स्वस्रादेः** । ३ । १ । ७ । इल्संज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवति । पञ्च रोहिण्यः । सप्त कुमार्यः । नान्तात् ङीप्राप्तः टाप् च न । स्वसा । परमस्वसा । सुस्वसा । दुहिता । ननान्दा । याता । माता । तिस्रः । चतस्रः ।

३६३ । **मनो डाप्च** । ३ । १ । ८ । मन्नंतात् मृदः स्त्रियां वर्तमानात् डाप् भवति न ङीश्च । एवं द्वैरूप्यं । डकारष्टिखार्थः । पकारः समान्यग्रहणविघातार्थः । दामा । दामे । दामाः । दामा । दामानौ । दामानः । पामा । पामे । पामाः । पामानौ । पामानः । एवं सीमन्अतिमहिमन्नित्यादि ।

३६४ **अनश्च बात्** । ३ । १ । ६ । अनतांच्च बसान्मृदः स्त्रियां वर्तमानान्मृदः डाप् भवति न ङीश्च । शोभनं पर्व यस्यास्तिथेः सा सुपर्वा । सुपर्वे । सुपर्वाः । सुपर्वाणौ । सुपर्वाणः । प्रियश्वा । प्रियश्वे । प्रियश्वाः । प्रियश्वानौ । प्रियश्वानः । सुधर्मा । सुधर्मे । सुधर्माः । सुधर्मा । सुधर्माणौ । सुधर्माणः । प्रियधर्मा । प्रियधर्मे । प्रियधर्माः । प्रियधर्मा । प्रियधर्माणौ । प्रियधर्माणः । इत्यादि ।

३६५ । **पादो वा** । ३।१।१५ । पाच्छब्दांतान्मृदः स्त्रियां वा ङीर्भवति । पूर्ववद् पद्भावः । द्विपदी । द्विपात् । त्रिपदी । त्रिपाद् ।

३६६ । **टाबृचि** । ३।१ । १६ । पाच्छब्दाद् ऋचि स्त्रियां टाप् भवति । द्विपदा ऋक् । त्रिपदा ऋक् । अतः "अनीचः" इति वर्तमाने—

३६७ । **वयस्यनंत्ये** । ३ । १ । २४ । वयो बाल्यादिस्तस्मिन् अनंत्येऽचरमे वर्तमानादतोऽनीचो मृदस्त्रियां ङीर्भवति । ऐः ङ्यामित्यकारस्य खं । कुमारी । किशोरी । वधूटी । चिरंटी । तरुणी । कलभी । अनंत्ये इति किं ? वृद्धा । स्थविरा । अत इति किं ? शिशुः । अनीचः इति किं ? प्रियकुमारा ।

३६८ । **रात्** । ३ । १ । २५ । रसंज्ञकादतो मृदः स्त्रियां वर्तमानात् ङीर्भवति । पंचपूली । दशमूली । पंचखट्वी । दशखट्वी । पुरुषात्प्रमाणे वेत्यतो वेत्यनुवर्तमाने–

३६९ । **गुणोक्तोरुतोऽखरुस्फोङः** । ३ । १ । ३० । खरुस्फोङ्वर्जितात् उकारांतात् गुणवाचिनो वा ङीर्भवति । पटुः, पट्वी । मृदुः, मृद्वी । पृदुः, पृद्वी । गुरुः, गुर्वी । गुणोक्तेरिति किं ? आखुरियं । उत इति किं ? शुचिरियं । अखरुस्फोङः इति किं ? खरुरियं । पांडुरियं ।

३७० । **इतोऽक्तेः** । ३ । १ । ३२ । क्त्यंतवर्जितादिकारांतात्कृतः स्त्रियां वा ङीत्यो भवति । भूमिः, भूमी । धूलिः । धूली । अंगुलिः । अङ्गुली । साल्मिः, साल्मी । शुचिः । शुची । पदतिः, पदती । इत्यादि । इत इति किं ? हानुः । अक्तेरिति किं ? कृतिः ।

३७१ । [1]पुंयोगादज्येष्ठादिभ्यः ।३। १ । ४३ । पुमान् यस्मिन् सति पुंस्केत्युच्यते । पुंयोगाद्धेतोः पुंवाचकात्कृतः स्त्रियां ङीत्यो भवति ज्येष्ठप्रकारान् वर्जयित्वा । प्रष्ठस्य भार्या प्रष्ठी । प्रचरी । गणकी । महामात्री । एते प्रष्ठादयः पुंयोगाद्भार्यायां वर्तंते । अज्येष्ठादिभ्य इति किं ? ज्येष्ठस्य भार्या ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा । गोपालिका । पशुपालिका ।

३७२ । जातेरयोङ्शूद्रात्[2] । ३ । १ । ३३ । यकाराङ्शूद्रवर्जितात् जातिवाचिनो मृदः स्त्रियां वर्तमानादतो ङीत्यो भवति । कुक्कुटी । मयूरी । व्याघ्री । कच्छपी । ब्राह्मणी । वृषली । नटी । सारसी । वानरी । नारी । सिंही । चक्रवाकी । गर्दभी । अयोङ्शूद्रादिति किं ? इभ्या । क्षत्रिया । शूद्रा । अत इति किं ? तित्तिरिः । आखुः ।

३७३ । सख्य[3]शिश्वीनार्यः । ३ । १ । ६६ । सखी अशिश्वी नारी इत्येते शब्दाः निपात्यंते । सखिशब्दादितोक्तेरिति विकल्पेन ङीत्ये प्राप्ते सहखेन वर्तते इति सखशब्दाट्टापि च प्राप्ते ङीत्यो निपात्यः । सखीयं । नास्याः शिशुरस्तीति बसे ङीत्यः । अशिश्वी । नृनरयोर्ङीत्यः । नारित्ययं चादेशः । नारी स्त्री । ङीत्यांताः गौरीशब्दवज्ज्ञेयाः ।

---

१ । अस्य स्थाने—पुंयोगादूखोरगोपालकादेः । ३ । १ । ३८ । इति सूत्रं ।

२ । अस्मिन् सूत्रे "अशूद्रात्" इति नास्ति महावृत्तौ ।

३ । अस्मिन् सूत्रे "नार्यः" इति नास्ति ।

३७४ । ऊ[1]ङुतोऽयोः । ३ । १ । ७६ । युशब्दवर्जितादुकारांतात् मृदः जातिवाचिनः स्त्रियामूत्यो भवति । कुरूः । इक्ष्वाकूः । ब्रह्मबन्धूः । वीरबन्धूः । अयोरिति किं ? अध्वर्युरियं ।

३७५ । श्वश्रूः । ३ । १ । ७८ । श्वश्रूरिति निपात्यते । श्वशुरशब्दस्य पुंयोगलक्षणे ङीप्राप्ते अकारोकारयोः खमूत्यश्च निपात्यः । श्वशुरस्य भार्या श्वश्रूः ।

३७६ । ऊरुद्योरिवे । ३ । १ । ७९ । ऊरूत्तरपदादिवार्थे वर्तमाने स्त्रियां ऊत्यो भवति । करभाविव ऊरू यस्याः सा करभोरूः । कदलीस्तंभोरूः । ऊरुद्योरिति किं ? हस्तस्वाम्यूरुः । इव इति किं ? पीनोरुः ।

३७७ । यूनस्तिः । ३ । १८२ । युवानित्येतस्मात् स्त्रियां तिरित्ययं त्यो भवति । मृदंते खं । युवतिः । मतिवन्नेयं ।

इति स्त्रीत्याः
संपूर्णाः ।

अथ विभक्त्यर्थः ।

कस्मिन्नर्थे वाः ।—

३७८ । मिङैकार्थे वाः । १ । ४ । ६५ । मिङंतेन पदेन एकार्थे समानार्थे वर्तमानात् ङ्याम्मृदो वा विभक्ती भवति । पूर्ववदेको द्विर्बहुश्चेति संज्ञाः । साधने स्वार्थे इति च

---

१ । अस्य स्थाने—ऊङुतः । ३ । १ । ५६ । इति सूत्रं ।

नियमः । उजकाराविती । वीरः । वीरौ । वीराः । देवः । देवौ । देवाः । कृपा । कृपे । कृपाः । वामोरूः । वामोर्वौ । वामोर्वः । नौ । नावौ । नावः । तीर्थं । तीर्थे । तीर्थानि । तत्वविद् । तत्वविदौ । तत्वविदः । इत्यादि । यथासंभवं क्रिया च योज्या ।

३७९ । संबोधने बोध्यं । १ । ४ । ६६ । संबोधने विहितायाः वायाः बोध्यमिति संज्ञा भवति । तच्च बोध्यांतं पदं गम्यमानक्रियापेक्षया मिङेकार्थं भवति । देवदत्त व्रजाम्यहमित्यादौ तिष्ठ न व्रज त्वमेहि इत्यादिका हि क्रिया गम्यते । क्रियाविशेषणमेतत् । तत्र क्रियाप्राधान्ये सति उपाषावित्यधिकारेण मृदर्थातिरेकात् तायां प्राप्तायां सत्यां वचनमित्येके । एवं जिनदत्त एहि । गुरुदत्त तत्रैव तिष्ठ । अरे विश्वमित्र मागाः । तात भुंक्ष्व । शिशो जैनेंद्रमधीष्व । गौर्याहि । द्विवचने-हंसौ रमेथां । स्तनौ वर्सेथां । कुमारौ स्वैरं क्रीडतं । कोकिलौ कोकूयेथां । बहुवचने-आर्याः श्रोतुमागच्छत । पुत्राः संपद्यध्वं । द्रुतं तपस्विनः क्षमध्वं । पादपाः फलत । इत्यादि नेयं ।

क्व पुनरिब् भवति-

३८० । कर्मणीप् । १ । ४ । १ । क्रियते साध्यते इति कर्म क्रियासाधनं । तत् त्रिविधं । निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं चेति । तत्र कर्मणि ईप् विभक्ती भवति । कुम्भं करोति । शरं लुनाति । आदित्यं पश्यति । तत् त्रिविधमपि पुनस्त्रिविधं । ईप्सितमनीप्सितमुदासीनं चेति । गुडं भक्षयति । अहिं लंघयति । वने व्याघ्रं

पश्यति । ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति । पुनस्तद् द्विविधमपि मुख्यममुख्यं चेति । अजां नयति ग्रामं । गां दोग्धि पयः । पुनः सप्तधा च । तदुक्तं-

प्राप्यं विषयभूतं च निर्वर्त्यं विक्रियात्मकं ।
कर्तुश्च क्रियया चाप्यमीप्सितानीप्सितेतरत् ॥१॥ इति ।

क्रियते कटः । कृतः कटः । शत्यः कटः । ग्रामोदको ग्राम इत्यत्र मिङ्कृतद्धृत्सैरविहिते ऽभिधेयाभावान्मिङैकार्थत्वाच्च न भवति । प्रधानं चाभिहितमिति ।

३८१ । [1]हांतरांतरेणातिधिङ्निकषासमयाभिओपाधौ । १ । ४ । २ । हा अन्तरा अन्तरेण अति धिक् निकषा समया इत्येतैर्भिसंज्ञकैर्योगे उपाधौ परार्थे ङ्याम्मृदः इब् विभक्ती भवति । परार्थमुपकारकं विशेषणं अप्रधानं । प्रधानं विशेष्यमुपकार्यं । यदर्थमन्यदुपाधीयते स उपाधिः । टशावितौ । हा देवदत्तं वर्तयते व्याधिः । अंतरा निषदं नीलं च विदेहाः । अन्तरेण पुरुषकारं न किंचित् । अतिवृद्धं कुरून्महद्बलं । धिग् देवदत्तमयशः प्रवृद्धं । निकषा पर्वतन्नदी । समया ग्रामं ग्रामाः । हा तात धिङ् मातरित्यादौ संबोधनतया विवक्षा न हादियोगे वाया इति नेब् भवति । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तेन बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित् । वृक्षाण्व भद्रे प्रतिभाति यत्त्वामित्यादि सिद्धं ।

---

१ । अस्य स्थाने महावृत्तौ वार्तिकमुपलभ्यते । अंतरांतरेण योगे । १ । ४ । ३ । इति सूत्रं च ।

३८२। [1]पर्यभिसर्वोभयैस्तस्त्यैः । १ । ४ । ३ । परि अभि सर्व उभय इत्येतैः शब्दैः तस्त्यांतैर्योगे उपाधौ इब् भवति । परितो ग्रामं वसति । अभितो ग्रामं । सर्वतो ग्रामं । उभयतो ग्रामं वनानि । उपाधाविति किं ? प्रधाने वनादौ माभूत् ।

३८३ । द्विरुक्तैरधोऽभि[2]ः । १ । ४ । ४ । द्विरुक्तैः कृताद्वित्वैः अधोध्युपरिभिः शब्दैर्योगे उपाधौ इब् विभक्ती भवति । अधोधोग्रामं ग्रामाः । अध्यधिग्रामं ग्रामाः । उपर्युपरि ग्रामं ग्रामाः । द्विरुक्तैरिति किं ? उपरि शिरसः शिखा ।

३८४ । [3]कालाध्वन्यभेदे । १ । ४ । ५ । काले अध्वनि च उपाधौ वर्तमानात् ङ्याम्मृदः अभेदे अत्यंत-संयोगे द्रव्यादिना योगे इब् विभक्ती भवति । मासं गुडापूपाः । क्रोशं पर्वतः । अत्र द्रव्येनाभेदः । मासं कल्याणी । क्रोशं कुटिला नदी । अत्र गुणेनाभेदः । मासमधीते । क्रोशमधीते । अत्र क्रियया ऽभेदः । ताया ईपो वा प्राप्तौ—

३८५ । कर्मैवाधिशीङ्स्थासः । १। २ ।४० । अधि-पूर्वाणां शीङ् स्था आस इत्येतेषां आधारो यस्तत्कारकं कर्म संज्ञमेव भवति । ग्राममधिशेते । पर्वतमधितिष्ठति । प्रासादमध्यास्ते॥ क्वपुनर्भा विभक्ती भवति । संज्ञो भा दे, इत्यनुवर्तमाने-

---

१ । अस्य स्थाने वार्तिकं महावृत्तौ ।

२ । अस्यापि स्थाने वार्तिकं ।

३ । अस्य स्थाने कालाध्वन्यविच्छेदे । १ । ४ । ४ । इति सूत्रं ।

३८६ । **कर्तृकरणे**[1] । १ । ४ । ३२ । कर्तरि करणे च कारके उपाधौ भा विभक्ती भवति । कर्तरि-देवदत्तेन कृतं । गुरुदत्तेन भुक्तं । जायाभ्यां पीड्यते निस्वः । कन्याभ्यां कम्येत बुधः । शत्रुभिः प्रहता मूर्खाः । करणे-दात्रेण लुनाति।परशुना छिनत्ति।लोचनाभ्यां बाधते बाला शृंगारैर्हन्यते मनः।

३८७ । [2]**प्रकृत्यादिभ्यः** । १ । ४ । ३३ । प्रकृत्यादिभ्यो भा भवति । प्रकृत्याभिरूपः । प्रायेण वैयाकरणः । गोत्रेण काश्यपः ।

३८८ । **सहार्थेन** । १ । ४ । ३४ । सहार्थेन योगे उपाधौ भा भवति । स च तुल्ययोगो विद्यमानता च । तत्र जात्यादिसंबंधे सति तुल्ययोगेवत्सेन सह गौः । पुत्रेण सहागतः । पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण सह श्रीमान् । मातृ पितृभ्यां सह धनवान् । पुत्रैस्सह गार्गः । सत्तया योगे-सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति रासभी ।

३८९ । **येनांगिविकारेत्थंभावौ** । १ । ४ । ३५ । येन अंगिविकारो विकृतत्वमित्थंभावोऽनेन प्रकारेण भवनं च लक्ष्यते तस्मादुपाधौ भा भवति । अक्ष्णा काणः । पाणिना कुणिः । पादेन खंजः । शिरसा खलतिः । इत्थंभावे-अपि भवान् कमंड-

---

१ । अस्मिन् सूत्रे "भा" इत्यधिकं महावृत्तौ ।

२ । अस्य स्थाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति वार्तिकं तच्च कर्तृकरणे भा । १ । ४ । २९ । इत्यस्मिन् पूर्वतः भाशब्दस्यानुवृत्तौ सिद्धायां पुनर्भाग्रहणेन लभ्यते ।

लुना छात्रमद्राक्षीत् । अपि भवान् अवदाताभ्यां नयबाभ्यां कुमारमैक्षिष्ट । छत्रचामरैरर्हंतं श्रद्दधाति स्म । छात्त्वादिप्रकारमापन्नो मनुष्यः कमंडल्वादिना लक्ष्यते ।

३९० । हेतौ[1] । १ । ४ । ३६ । हेतौ वर्तमानात् ङ्याम्मृदो भा भवति । दानेन कुलं । विद्यया यशः । कन्यया शोकः । चित्ताचित्ताभ्यां परिग्रहाभ्यां क्लिश्यते लोक । फलैर्भज्यते वृक्षः ।

३९१ । संप्रदानेऽप् । १ । ४ । २४ । संप्रदाने कारके अप् विभक्ती भवति । उपाध्यायाय गां ददाति । जिनदत्ताय कन्यां प्रयच्छति । मातरपितराभ्यां कशिपुं वितरति । शस्त्रेभ्यस्तोयं राति । देवदत्ताय श्लाघते । देवदत्तायापह्नुते । तुभ्यं रोचते मोदकः । मह्यं स्वादते धर्मः । देवदत्ताय शतं धारयति । देवदत्ताय राध्यति । देवदत्ताय प्रतिशृणोति । देवदत्ताय प्रतिगृह्णाति । देवदत्ताय क्रुध्यति । देवदत्ताय द्रुह्यति ।

३९२ । [2]तादर्थ्ये । १ । ४ । २५ । यन्निमित्तं किंचिद् विवक्ष्यते तदर्थः । तस्य भावस्तादर्थ्यं । तस्मिन्नर्थे अप् विभक्ती भवति । रथाय दारुः । कुण्डलाय हिरण्यं ।
संयमाय श्रुतं धत्ते, पुमान् धर्माय संयमं ।

---

१ । लौकिकफलसाधनयोग्यपदार्थो हेतुः कारणं निमित्तमित्यर्थांतरं ।

२ । अस्य स्थाने नास्ति सूत्रं परं - अप्तदर्थार्थवलहितसुखरक्षितैः । १ । ३ । ३१ । अनेन तदर्थेऽब्विभक्त्या सवचनमेव ज्ञापकमप् विभक्ती तदर्थे भवतीति ।,,

धर्मं मोक्षाय मेधावी धनं दानाय भक्तये ॥ १ ॥

३६३ । [1]शक्तार्थनमःस्वस्तिस्वाहावषड्स्वधाहितैः । १ । ४ । २१ । शक्तार्थैः शब्दैः नमस्स्वस्तिस्वाहा वषड्स्वधाहित इत्येतैश्च योगे उपाधौ अप् विभक्ती भवति । शक्तो जिनदत्तो देवदत्ताय । मल्लो मल्लाय प्रभवति । नमोस्तु परमेष्ठिने । स्वस्ति मातृपितृभ्यां । इन्द्रेद्राणीभ्यां स्वाहा । वषड् अग्निभ्यः । स्वधा उपाध्यायेभ्यः । हितं मातृपितृभ्यां । ङ्यस्य वा कर्तरीत्यतो वेति वर्तमाने—

३६४ । [2]मद्रक्षेमायुःशंहितार्थार्थैराशिष्यप् । १ । ४ । ८६ । मद्रार्थैः क्षेमार्थैरायुरार्थैः शमर्थैर्हितार्थैश्च शब्दैर्योगे उपाधौ वर्तमानात् ङ्याम्मृदोर्वाऽब्विभक्ती भवति आशीर्विषये पक्षे ता भवति । मद्रमस्तु जिनशासनाय । मद्रमस्तु जिनशासनस्य । भद्रमस्तु जैनाय । भद्रमस्तु जैनस्य । कल्याणमस्तु जैनस्य । क्षेममस्तु संघाय । क्षेममस्तु संघस्य । कुशलमस्तु संघाय । निरामयमस्तु संघाय । संघस्य वा । दीर्घमायुरस्तु भव्याय । बहुजीवितमस्तु भव्याय । भव्यस्य वा । शमस्तु प्रजाभ्यः । शुभमस्तु प्रजाभ्यः । शर्म अस्तु प्रजाभ्यः । प्रजानां वा । हितं

---

१ । अस्य स्थाने—नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योग । १ । ४ । २६ । इति ।

२ । अस्य स्थाने—अप्चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखहितार्थैः । १ । ४ । ७७ । इति सूत्रं ॥

भूयान्मित्राय । पथ्यं भूयान्मित्राय । हृद्यं भूयान्मित्राय। मित्रस्य वा । अर्थो भवतु जैनाय । प्रयोजनं भवतु जैनाय । कार्यं भवतु जैनाय जैनस्य वा । क्व पुनः का—

३६५ । कापादाने । १ । ४ । ४१ । अपादाने कारके का विभक्ती भवति । ग्रामादपैति । ग्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । अश्वाद्धावतः पतितः । गच्छतः सार्थादवहीनः । देवदत्तो जिनदत्तादागतः । मेषौ परस्परतोऽपसर्पतः । शृंगाच्छरो जायते । वीजादंकुरो रोहति । तस्मादात्मानं प्रतिलभमानो निःसरतीति प्रतीयते । गंगा हिमवतः प्रभवति । महाहिमवतो रोहित् प्रभवति । तत्र प्रथममुपलभ्यमाना ततो निःसरतीति प्रतीयते । कुतो भवान् । पाटलिपुत्रात् । कुतो भवानागच्छति । पाटलिपुत्रादागच्छामीति प्रतीयते । गवेधुमतः शांकास्यं चतुर्षु योजनेषु । ततो निसृत्य गतेषु भवतीति प्रतीयते । कार्तिक्याः आग्रहायणी मासे । ततः प्रभृति मासे गते भवतीति प्रतीयते । अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्माद्विरमति । अधर्मात् मीमांसते । धीमान् अधर्मो दुःखहेतुरिति बुद्ध्या ततो निवर्तते इति प्रतीयते । धर्माद् प्रमाद्यति । भोजनात् पराजयते । अध्ययनात्पराभवति । भावेन ततोऽन्यो निभूय निवर्तते इति प्रतीयते । व्याघ्राद्बिभेति । चौरेभ्यः त्रस्यति । चेतसः क्षोभपूर्वकं ततो निवर्तते इति प्रतीयते । चौरेभ्यः रक्षति । दस्युभ्यस्त्रायते । तदुपघातविषयप्रतिकारेण ततो निवर्तते इति प्रतीयते । यवेभ्यो गां वारयति । अकार्यात्

सुतं वारयति । कूपादंधं प्रतिषेधयति । ततो निवर्तयतीत्यर्थः । कुशूलात् पचति । आगमाच्छंसति । ततो गृहीत्वेत्यर्थः । वलाहकात् विद्युत् द्योतते । ततो निसृत्य ज्योतिः विद्योतते । विद्योतमानं वा ततो निर्द्धावतीत्यर्थः । उपाध्यायादंतर्धत्ते । उपाध्यायाल्लीयते । ततोऽदृश्यतयाऽपैतीत्यर्थः। माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः आढ्यतराः। देवदत्ताज्जिनदत्तः पटुः। अयमस्मान्निलीयतेधिकः। अयमस्मादूनः । माथुरादयः पाटलिपुत्रकादिभिः आढ्यत्वादिना समृद्धास्ततोऽतिशयादिना धर्मेण विभक्ताः प्रतीयंते । विभागश्चापायः । तद्विवक्षायामेव भवति । विवक्षांतरे तु यथाप्राप्तविभक्तयो भवंति । शृगं शरो जायते । अधर्मं जुगुप्सते । शत्रून् पराजयते । ग्रंथिकस्य शृणोति । चौराणां विभेतीत्यादि ।

३९६ । **प्यखे कर्माधारे । १ । ४ । ४२** । प्यस्य खे सति कर्मण्याधारे च कारके का भवति । प्रासादात्प्रेक्षते । आसनाद् प्रेक्षते । यागात् प्रेक्षते । अत एव वचनात् प्यखं द्रष्टव्यं । प्यख इति किं ? प्रासादमारुह्य प्रेक्षते । आसने निविश्य प्रेक्षते । कर्माधारे इति किं ? पात्राय प्रदाय गतः ।

३९७ । **दिक्छब्दान्यार्थाञ्चुदुखाहीतराराद्वहिर्युक्ते । १ । ४ । ४३** । दिक्शब्दैरन्यार्थैरञ्चुद्यु आ आहि इतर आरात् वहिम् इत्येतैः शब्दैर्युक्ते उपाधौ का विभक्ती भवति । दृशि दृष्टाः दिक्छब्दाः इति देशकालादिवृत्तावपि दिक्छब्दा एव अत एव शब्दशब्दोपादानं । पूर्वो

ग्रामात् । अपरो ग्रामात्। पूर्वो वसंतात् । अपरो वसंतात्। अन्यार्थैः--अन्यो देवदत्तात् । भिन्नो देवदत्तात्। अर्थान्तरो देवदत्तात् । अञ्चुत्--प्राग्ग्रामात् । प्रत्यग्ग्रामात् । अवाग् ग्रामात् । उदग्ग्रामात् । आ-दक्षिणा ग्रामात् । उत्तरा ग्रामात्। आहि-दक्षिणाहि ग्रामात् । उत्तराहि ग्रामात्। इतर-इतरो देवदत्तात्। अस्य द्वितीय इत्यर्थः । आरात्--आरात् ग्रामात्। आरात् पर्वतात्। वहिस्--वहिर्ग्रामात् ।

३९८ । स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयात्करणे का वाऽसत्त्वे । १ । ४ । ४९ । स्तोक अल्प कृच्छ्र इत्येतेभ्योऽसत्त्ववाचिभ्यः करणे का विभक्ती वा भवति । पक्षे भा । स्तोकान्मुक्तः, स्तोकेन मुक्तः। अल्पेन मुक्तः। कृच्छ्रान्मुक्तः। कृच्छ्रेण मुक्तः। कतिपयेन मुक्तः। कतिपयान्मुक्तः। असत्त्व इति किं ? स्तोकेन विषेण हतः ।

३९९ । [1]का चारादर्थैः । १ । ४ । ५२ । आरादर्थैर्दूरार्थैरंतरार्थैश्च शब्दैरसत्त्ववाचिभिर्युक्ते का भवति ता च । दूरं ग्रामात्। दूरं ग्रामस्य। दूरं ग्रामाभ्यां। दूरं ग्रामयोः। दूरं ग्रामेभ्यः। दूरं ग्रामानां। विप्रकृष्टं ग्रामात्। विप्रकृष्टं ग्रामस्य। अंतरं ग्रामात्। अंतरं ग्रामस्य । अभ्यासं ग्रामात्। अभ्यासं ग्रामस्य ।

क्व पुनस्ता--

---

१ । अस्य स्थाने-दूरांतिकार्थैस्ताच । १ । ४ । ४२ । इति सूत्रं ।

४००। ता शेषे। १। ४। ६८। शेषेऽर्थे विशेषे ता विभक्ती भवति। कारकाणामविवक्षा शेषः। ततो मृदर्थादतिरेकः स्वस्वाम्यादिर्वा। नटस्य शृणोति। ग्रंथिकस्य शृणोति। स्वस्वामिसंबंधसमीपसमूहविकारावयवस्थानादयस्तार्थाः। राज्ञः पुरुषः। मद्राणां राजा।

प्रियाणां मधुरं वाक्यं कवीनां रसवद्वचः।
गुरूणां वचनं हृद्यं साधूनामुत्तमं वचः॥ १॥

ग्रामस्य समीपं। माषाणां राशयः। वारीणां वीचयः। देवदत्तस्य हस्तः। गवां स्थानं।

४०१। कर्तृकर्मणोः कृति। १। ४। ७६। कर्तरि कर्मणि च कारके ता विभक्ती भवति कृति युक्ते। भवतामासिका। भवतां शायिका। स्त्रीलिंगे भावे पर्यायार्हणोत्पत्तौ णवुरिति णवुः। कर्मणि-वर्षशतस्य पूरकः। पुत्रपौत्रस्य दर्शकः। अपां स्रष्टा। पुरां भेत्ता। कृति किं? कृतपूर्वी कटं।

४०२। [1]न भिनलोकखार्थान्वुणाम् १। ४। ८२। भि त ल उ उक खार्थ आन् वुण् इत्येतेषां प्रयोगे ता विभक्ती न भवति। कर्तृकर्मणोः कृतीति ता प्राप्ता प्रतिषिध्यते। भि- ओदनं भुक्त्वा। शक्तून् पायं पायमादीयते। त-कृतः कटो देवदत्तेन। ल-ओदनं पचति। चैत्यालयं कारयामास। उः- कन्यामलंकरिष्णुः। धर्मं चिकीर्षुः। उक-ग्राममागामुकः।

१। अस्य स्थाने न भितलोकखार्थतृनां। १।४।७२। इति सूत्रं।

स्वार्थः—सुकरः कटो भवता। सुज्ञानं तत्त्वं भवता। आनिति प्रत्याहारः। पूङ्यजोः शान इत्यारभ्य तृनो नकारेण। लोकं पवमानः। वदिता जनापवादान्। वुण्—एधानामाहारको व्रजति।

क्व पुनरीप्।

४०३। **ईबाधारे [1]च। १। ४। ५४।** कर्तुः कर्मणो वा क्रियाश्रयस्याधिकरणमाधारस्तत्र ईप् विभक्ती भवति। तेभ्यश्चारादर्थेभ्यः। आसने आस्ते। स्थाल्यां पचति। गंगायां घोषः। गुरौ वसति। तिलेषु तैलं। दधिषु सर्पिः।

स्तनयोः पतिते नेत्रे नेत्रयोः पतितं मनः।
भूभृत्सु पादपाः सन्ति सन्ति गंगासु वालुकाः ॥ १ ॥
वार्तासु वर्तते बुद्धिः प्रियधर्मकथासु न।
अन्यस्त्रीषु मनो याति कुलस्त्रीषु न गच्छति ॥ २ ॥

तेभ्यः-दूरे ग्रामस्य। अन्तिके ग्रामस्य।

४०४। **[2]क्तेनः कर्मणि। १। ४। ५५।** क्तस्य इन्विषयस्य कर्मणि ईब्विभक्ती भवति। व्याकरणमधीतमनेनेति विगृह्य-इन्पूर्वादित्यादिना इन्। अधीती व्याकरणे। आम्नीती छंदसि। परिगणिती वियद्गणिते। क्तग्रहणं किं? कृतपूर्वी कटं। भुक्तपूर्वी ओदनं। इन्ग्रहणं किं? आतिशयितो गुरूं देवदत्तः।

१। अस्य स्थाने "ईबाधिकरणे च। १। ४। ४४। इति सूत्रं।
२। अस्य स्थाने इन्विषयस्य क्तस्य कर्माणि ईब्वक्तव्या, इति वार्तिकं।

४०५ । **हेतौ[1] तद्युक्ते** । १ । ५ । ५६ । कर्मणा युक्ते हेतौ ईब्विभक्ती भवति ।

चर्मणि द्वीपिनं हंति दंतयोर्हंति कुञ्जरं ।
केशेषु चमरीं हंति सीम्नि सीमलको हतः ॥ १ ॥

४०६ । **यद्भावाद् भावगतिः** । १ । ४ । ५७ । यस्य संबंधिनो भावात् क्रियातो भावान्तरस्य गतिः प्रतिपत्तिर्भवति तस्मिन् ईविभक्ती भवति । गोषु दुह्यमानासु गतः । दुग्धास्वागतः । प्रसिद्धेन गोदोहनभावेन गमनभावो गम्यते । एवं नांदितुर्येषु वाद्यमानेषु गतः । देवार्चनायां क्रियमाणायां आगतः । आम्रेषु कषायमानेषु गतः । पक्वेष्वागतः । जातेष्विति क्रियासामर्थ्यात् गम्यते । गम्यमानोऽपि भावः सुबुत्पत्तिनिमित्तं भवति । यथा ग्रामे वृत्तः । वृत्ते शाखेति ।

४०७ । **ता चानादरे** । १ । ४ । ५८ । यद्भावाद्भावांतरगतिस्तत्र ता भवति ईप् च अनादरे अवज्ञाने गम्यमाने । रुदतो लोकस्य प्राव्राजीत् । रुदति लोके प्राव्राजीत् । क्रोशतो बंधुवर्गस्य प्राव्राजीत् । क्रोशति बन्धुवर्गे प्राव्राजीत् । किमपि बहूनां वदतामयं याति साधुमार्गेण । किमपि बहुषु वदत्सु याति साधुमार्गेण । तस्मिन्नाक्रोशति तपसानादृत्य प्राव्राजीत् । कथं मनुष्याणां क्षत्रियाः शूरतमाः । अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः । गवां कृष्णाः गाः संपन्नक्षीरतमाः इति वा । जातिक्रियागुणैः

---

१ । अस्यापि स्थानं वार्तिकं ।

समुदायादेकदेशनिर्द्धारणं प्रतिसंबंधावविवक्षायां ता भवति आधार-विवक्षायां ईप् च । यथा वृक्षस्य शाखा । वृक्षे शाखा इति । व्यस्य वेत्यनुवर्तमाने—

४०८ । **तुल्यार्थैर्भा** । १ । ४ । ८८ । तुल्यार्थैरुपमेयवचनैर्युक्ते उपाधौ उपमाने भा भवति ता च । मात्रा तुल्यः । मातुः तुल्यः । पित्रा समानः । पितुः समानः । देवदत्तेन सदृक् । देवदत्तस्य सदृक् । इप्चैनेनेति अनुवर्तमाने—

४०९ । **काचर्ते** । १ । ४ । ४६ । ऋतेशब्देन युक्ते का विभक्ती भवति इप्च । ऋते धर्मात्कुतः सुखम् । ऋते धर्मे कुतः सुखम् ।

४१० । **प्रथग्नाना भा च**[१] । १ । ४ । ७ । प्रथग्नाना इत्येताभ्यां युक्ते उपाधौ भा भवति का च । प्रथग् देवदत्तेन जिनदत्तः । प्रथग् देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन देवदत्तात् ।

४११ । **विना तिस्रः** । १ । ४ । ८ । विनाशब्देन युक्ते उपाधौ अनंतरोक्ता भाकेपः विभक्तयः भवंति । विना ध्यानेन । विना ध्यानात् । विना ध्यानं कुतो मोक्षः ।

४१२ । [२]**हेतौ सर्वाःप्रायः** । १ । ४ । ४० । हेताविस्त्यर्थनिर्देशपरोनुवर्तते । अयं तु शब्दनिर्देशः । हेतुः कारणं निमित्तं प्रयोजनमिति पर्यायः । हेतुशब्दपर्यायप्रयुक्ते हेत्वर्थे

१ । अस्य स्थाने—प्रथगाविनानानाभिर्भा वा ।१। ४ । ४१ । इति ।
२ । अस्य स्थाने का हेतौ । १ । ४ । ३५ । इति सूत्रं ।

तद्वाचिनो ङ्याम्मृदः सर्वाः विभक्त्यः प्रायेण भवंति । धनेन हेतुना वसति । धनाय हेतवे वसति । धनाद्धेतोर्वसति । धनस्य हेतोर्वसति । धने हेतौ वसति । एवं कारणनिमित्तप्रयोजनशब्दैरपि योगे नेयं । इत्याद्यनेकभेदभिन्नो विभक्त्यर्थोऽधिगंतव्यः ।

इति विभक्त्यर्थसिद्धिः ।

एवं प्रक्रियावतारे नामद्वितीयं समाप्तं ।

अथ सवृत्तमनुवर्णयिष्यामः ॥

तच्च सुबंतत्वात् सुबंतपदाश्रितत्वाच्च पदविधिः । स च समर्थपदसंबंधित्वात् समर्थः । तत् सामर्थ्यं द्विधा । एकार्थीभावो व्यपेक्षा च । तत्र प्रथगर्थानां परस्परसंबंधिनां पदानामेकार्थीभवनमेकार्थीभावः । समासो यः पदैरुच्यते स च "स" इति सामान्यसंज्ञां लभते । ह ष य र ब द्वंद्वा इति विशेषसंज्ञाश्च । पदानां परस्परं प्रत्याकांक्षा व्यपेक्षा वाक्यविषया । तत्र हस्त्रिविधः । पूर्वपदार्थप्रधान उत्तरपदार्थप्रधान अन्यपदार्थप्रधानश्च । तत्र पूर्वपदार्थप्रधाने-अधि स्त्री । दुस् यवन । सु मद्र । निस् मक्षिका । निस् शीत । अति कंबल । इति पूज्यपाद । अनु रथ । अनु रूप । सह व्रत । प्रति अर्थ । अनु ज्येष्ठ । सह चक्री । सह वृक्ष । सह तृण । उप कुम्भ । सह प्राभृत । इति स्थिते-अधिप्रभृतिभ्यः पूर्वपदेभ्यो झिभ्यः झेरुबित्युब्वचनसामर्थ्यादेकवचनं सु । स्त्रीशब्दात्सुप् । यवनादिभ्यस्ता । भागे चानुप्रतिपरिणा इति अर्थशब्दादिप् । चक्रतृणाभ्यां टा । प्राभृतशब्दादिप् । सुप्

सुपेत्यधिकृत्य स इति संज्ञा क्रियते । पदाश्रयं कार्यमिदमित्युपस्थितमिदं परिभाषासूत्रं ।

४१३ । **समर्थः पदविधिः । १ । ३ । १ ।** पदयोः पदानां वा यो विधिर्विधीयते स समर्थानामेव यथा स्यादिति सति सामर्थ्ये द्विधा वाक्यपरिसमाप्तिर्लक्ष्यते लोकवत् । प्रत्येकं, समुदाये च । तत्र प्रत्येकं तावत् देवदत्तगुरुदत्तजिनदत्ताः परिधाप्यंतामित्युक्ते प्रत्येकं परिधानक्रिया परिसमाप्यते न समुदाये । गर्गाः शतं दंड्यंताम् इति राजानो हिरण्यार्थिनो भवंति समुदायेन दण्डयंति न प्रत्येकं । तथा शास्त्रेऽपि क्वचित् प्रत्येकं परिसमाप्यते । यथा आदैगप् इत्याकारादिषु ऐप्संज्ञा न समुदाये । तथा ससंज्ञा समुदाये न प्रत्येकमिति समुदायस्य संज्ञायां सत्यां-ह इत्यधिकृत्य—

४१४ । **भिः[1] सुप्व्यृद्ध्यृद्ध्यर्थाभावातीत्यसंप्रतिशब्दाख्यातिपश्चाद्यथायुगपत्संपत्साकल्यांते । १ । ३ । ५ ।** सुबिति सुबर्थोऽधिकरणादिः । व्यृद्धिः ऋद्धेरभावः । ऋद्धिः विभूतेराधिक्यं । अर्थाभावः धर्मिणोऽसत्त्वं । अतीतिरतीतत्वं । असंप्रति उपभोगादेर्वर्तमानकालप्रतिषेधः । शब्दस्य ख्यातिः प्रथा । पश्चात् पाश्चात्यः । यथार्थाः योग्यतासादृश्यवीप्सोत्तरपदार्थानतिवृत्तयः । युगपद् युगपदर्थः । संपत् अन्यूनत्वं । साकल्यमनविशेषः । अन्तोऽभ्यासोऽवसानं च । एतेष्वर्थेषु

१ । अस्य स्थाने झिः विभक्त्यभ्यासर्द्ध्यर्थाभावातीत्यसंप्रतिवृद्धिशब्दप्रभवपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसंपत्साकल्यांतोक्तौ । १।३।५ । इति सूत्रं महावृत्तौ ।

वर्तमानं झिसंज्ञकं सुबंतं समर्थं सुबंतेनोत्तरपदेन समर्थेन सह समस्यते । विवक्षायां ह इति विशेषसंज्ञा च भवति । तत्र वेति विकल्पाधिकाराभावादसति स्वपदवाक्ये तदर्थद्योतनोपायेनास्वपदविग्रहेणार्थः प्रदर्श्यते । स्त्रीषु वर्तते । यवनानां व्यृद्धिः । मद्राणां ऋद्धिः। मक्षिकाणामभावः । शीतस्यातीतिः । कंबलस्यायमकालः । पूज्यपादस्य शब्दख्यातिः । रथानां पश्चात् । रूपस्य योग्यं । व्रतस्य सदृशं । अर्थमर्थं प्रति । ज्येष्ठानां अनतिक्रमः । चक्रिणा युगपत् । वृत्तस्य संपत् । तृणेन सह । कुंभस्य समीपं । प्राभृतमतं कृत्वेत्येवं हसंज्ञायां सत्यां—कृद्धृत्सा इति मृतसंज्ञाप्रतिलंभात् सुपो धुमृदोरिति सुप उप् ।

४१५ । **वोक्तं पूर्वं**[1] । १ । ३ । १०६ । साधिकारे वया निर्दिष्टं पूर्वं प्रयोक्तव्यं । इति अधिप्रभृतीनां पूर्वनिपातः । हश्चेति नप् । प्रो नपीति प्रादेशः । ङ्याम्मृद इत्याधिकृत्य पुनः स्वादिविधिः ।

४१६ । **हात्** । १ । ४ । १६९ । हसविधेरुत्तरस्य सुप उप् भवति । अधिस्त्रि ।

४१७ । **नातोम्त्वकायाः** । १ । ४ । १७० । हादकारांतात् परस्य सुप उप् न भवति अमादेशस्तु भवति अकायाः । दुर्यवनं । सुमद्रं । निर्मक्षिकं । निःशीतं । अतिकंबलं । इति पूज्यपादं । अनुरथं । अनुरूपं । सहस्य सः । यावििति

---

१ । अस्य स्थाने वोक्तं न्यक् । १ । ३ । ९३ । पूर्वं । १ । ३ । ९७ । इति सूत्रद्वयं ।

वर्तमाने—

४१८। **हेऽकाले । ४ । ३ । २४८ ।** हसे सहस्य सादेशो भवति अकालवाचिनि द्यौ परतः। इति सादेशः। सव्रतं। प्रत्यर्थं। अनुज्येष्ठं। सचक्रि। सवृत्तं। सतृणं। उपकुंभं। सप्राभृतं। एवं सर्वत्र सुप्सु योज्यं।

४१९। [1]**भाया वा । १ । ४ । १७१ ।** हसादकारांतात् परस्या भाया अमादेशो वा भवति। दुर्यवनं कृतं। दुर्यवनेन कृतं। दुर्यवनाभ्यां, दुर्यवनैः कृतं। अकाया इति वचनात् काया अम्न भवति। दुर्यवनात्। दुर्यवनाभ्यां। दुर्यवनेभ्यः।

४२०। [2]**ईपः । १ । ४ । १७२ ।** हादकारांतात् परस्या ईपो वा अमादेशो भवति। दुर्यवनं निधेहि। दुर्यवने, दुर्यवनयोः, दुर्यवनेषु निधेहि।

४२१। **स्यिनदृद्धेः । १ । ४ । १७३ ।** स्यिसंज्ञाया नदीलक्षणात् ऋद्धिलक्षणाच्च हादकारांतादीपो नित्यममादेशो भवति। एकविंशति भारद्वाजं। पंचाशतगौतमं। नदी-द्वियमुनं। सप्तगोदावरं। ऋद्धि- सुमद्रं निधेहि। सुमगधं निधेहि॥ यावत् ओदन। यथा वृद्ध इति स्थिते—उभयत्र वाः। यावान् ओदनः। ये ये वृद्धा इति विगृह्य—

४२२। [3]**यावद्यथैवानिवे । १ । ३ । ६ ।** यावद्

१। २। अनयोः स्थाने - ईब्भयोर्विभाषा। १।४।१५३। इति सूत्रं महावृत्तौ।

३। यावद्यथावधृत्यसादृश्ये। १।३।६। इति सूत्रमस्य स्थाने।

यथा इत्येतौ शब्दौ सुबंतौ एवार्थेऽनिवार्थे च गम्यमाने सुबंतेन सह हसो भवति । प्रसक्तस्य परिमाणावधारणमेवशब्दार्थः । सादृश्याभावोऽनिवशब्दार्थः । पूर्ववदन्यत् । यावदोदनमतिथीन् भोजय । यथावृद्धं साधूनर्चय ॥ उत्तरपदार्थप्रधाने-सूप प्रति इति स्थिते– सूपशब्दाद् ङम् । प्रतिशब्दात्सुः । सूपस्य मात्रा इति विगृह्य–

४२३ । प्रतिनाऽल्पे[1] । १।३।७ । प्रतिशब्देन अल्पेऽर्थे वर्तमानेन सुबंतेन सुबंतं पूर्वपदं समस्यते । स इति सामान्यसंज्ञा ह इति विशेषसंज्ञा भवति । पूर्ववदन्यत् । सूपप्रति । एवं शाकप्रति । घृतप्रति । इत्यादि ।

४२४ । परिणा स्य्यक्षशलाकाः[2] । १ । ३ । ८ । स्यिसंज्ञमक्षशब्दशलाकाशब्दौ च सुबंतं सुबंतेन परिणा सह समस्यते हसो भवति । स्यि- एकेनेदं न तथा वृत्तं यथाजये एकपरि । द्विपरि । त्रिपरि । चतुष्परि । अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथाजये अक्षपरि । शलाकया नेदं तथा वृत्तं यथा जये शलाकापरि । परिणेति किं ? मा भूत् सुबंतमात्रेण । स्य्यादय इति किं ? पाशकेनेदं न तथा वृत्तं यथा जये । अन्यपदार्थप्रधाने नदीभिश्चेति वर्तमाने–

४२५ । खौ[3] । १।३।१८ । सुबंतं नदीवाचिभिः सुबंतैः

---

१ । अस्य स्थाने - स्तोके प्रतिना । १ । ३ । ७ । इति सूत्रं ।
२ । अस्य स्थाने-परिणाऽक्षशलाकासंख्याः । १।३।८ । इति सूत्रं ।
३ । अस्य स्थाने - खावन्यपदार्थे । १ । ३ १८ । इति सूत्रं ।

सह हसौ भवति खुविषये। प्रतिपदे नात्र संज्ञा गम्यते। इति नित्यः सविधिः। सादृश्यमात्रेणार्थकथनाय विग्रहः। उन्मत्तगंगा यस्मिन्निति उन्मत्तगंगं। लोहितगंगं। शनैर्गंगं। तूष्णींगंगं। एवं नामानो देशाः॥ केश केश। दण्ड दण्ड। इति स्थिते-सर्वतो जस्। केशाश्च केशाश्च परस्परस्य ग्रहणं यस्मिन् युद्धे। दण्डाश्च दण्डाश्चान्योन्यप्रहरणं यस्मिन् युद्धे इति विगृह्य—

४२६। [1]ञे ग्रहणे प्रहरणे च सरूपं युद्धे।१।३।१६। गृह्णंति यस्मिन् तत् ग्रहणं। प्रहरंति येन तत् प्रहरणं। ञार्थे कर्मव्यतिहारे वर्तमाने ग्रहणे प्रहरणे च समानश्रुतिकं सुबंतं प्रत्यासत्त्या तत्रैव वर्तमानेन सुबंतेन सह हसो भवति युद्धेऽभिधेये। पूर्ववदन्यत्। सांत इति वर्तमाने—

४२७। ञ इच्। ४।२।२०१। ञार्थे यः सविधिरक्तः तदंतं इच् त्यो भवति। चकारः तिष्ठद्ग्वादिषु इजिति विशेषणार्थः। एरित्यकारस्य खं।

४२८। इच्यात्।४।३।२६८। ञ इजिति य इजुक्तस्तदंते घौ पूर्वस्य प्रायः आकारो भवति। ततः स्वादयः। केशेषु च केशेषु च गृहीत्वा युध्यंते तत् केशाकेशीत्युच्यते। एवं कचाकचि। दंडैश्च दंडैश्च प्रहृत्य युध्यंते तद् दंडादंडि। मुष्टामुष्टि। प्राय इति किं? अस्यासि। प्राय इत्यधिकारात् क्वचिदाकारो न भवति॥

इति हसः।

---

[1] अस्य स्थाने - तत्रेदमिति सरूपे। १। ३। ८९। इति सूत्रं।

अथ षः ।

षसो द्विप्रकारः । पूर्वपदार्थप्रधान उत्तरपदार्थप्रधानश्चेति । तत्र पूर्वपदार्थप्रधानो यथा- पूर्व काय इति स्थिते- पूर्वशब्दात्सुः । कायशब्दात् ङस् । पूर्वं कायस्येति विगृहे—

४२६ । पूर्वापराधरोत्तरमभिन्नेनांशिना । १ । ३ । ६७ । अंशोऽवयव एकदेशस्तद्वान् अंशी । पूर्वादीनि सुबंतानि अंशवाचीनि अंशिवाचिना सुबंतेनाभिन्नेन सह षसो भवति । पूर्ववदन्यत् । पूर्वकायः । एवमपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः ॥ अर्द्धं पिप्पल्या इति विगृह्य—

४३० । अर्द्धन्नप् । १ । ३ । ६८ । अर्द्धमित्येतन्नपुंसकलिंगं अंशवाचि सुबंतं सुबंतेनांशिवाचिना सह षसो भवति न चेत्सोंऽशी भिन्नः । पूर्ववदन्यत् । स्त्रीगोर्नीच इति प्रादेशःप्राप्तः नांशीयसो वे"-इति प्रतिषिद्धः । अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशातकी । अर्द्धखट्वा ॥ उत्तरपदार्थप्रधानो यथा- धर्म श्रित इति स्थिते- धर्मशब्दादम् । श्रितशब्दात्सुः । धर्मं श्रित इति विगृह्य—

४३१ । [1]इप्तच्छ्रितादिभिः । १ । ३ । २२ । इबंतं पूर्वपदं ताभ्यां प्राप्तापन्नाभ्यां श्रितादिभिश्च सुबंतैः सह षसो भवति । पूर्ववच्छेषं । श्रितशब्दस्य क्रियावाचित्वाद्वाच्यालिंगता । धर्मश्रितः । धर्मश्रिता । धर्मश्रितं । एवं दुःखातीतः । इत्यादि ॥ शंकुला खण्डवदिति स्थिते- शंकुलाशब्दाट्टा । खण्डवच्छब्दात्सुः ।

---

१ अस्य स्थाने-इप्तच्छ्रितातीतपतितगतात्यस्तैः । १ ।३। २१ । इति सूत्रं महावृत्तौ ।

शंकुलया कृतः खंडवानिति विगृह्य–

४३२। [1]भा तत्कृतयार्थेनोनैः। १। ३। २८। भांतं भांतार्थकृतार्थया गुणोक्त्या अर्थशब्देन ऊनवाचिभिश्च सह षसो वा भवति। गुणोक्तेर्विन्मतोरुप्। शंकुलाखंडः। वृत्तौ कृतशब्दार्थोऽतर्भूत इति न कृतशब्दः प्रयुज्यते। एवं गिरिकाणः। त्वारशुक्लः। पदपटुः। धान्यार्थः। माषोनः। माषविकलः॥ आत्मन् कृत। छात्र लून इति स्थिते- आत्मनछात्रशब्दाभ्यां टा। कृतलूनशब्दाभ्यां सुः। आत्मना कृतं। दात्रेण लूनं। इति विगृह्य–

४३३। साधनं कृता बहुलं। १। ३। ३०। साधनं कारकं क्रियानिर्वर्त्तकं तद्वाचि भांतं पूर्वपदं कृतेन सह षसो भवति बहुलं। शेषं पूर्ववत्। नो मृदंते खमिति नखं। आत्मकृतं। दात्रलूनं। एवं परकृतं। परशुच्छिन्नं॥ रथाय दारुः। कुंडलाय हिरण्यं। इति विगृह्य—

४३४। [2]अप्प्रकृतितदर्थार्थादिभिः। १।३।३१। प्रकृतिः परिणामि द्रव्यं। तद्वाचिना सुबंतेनोत्तरपदेन अर्थाद् विकृतिवाचिपूर्वपदं अबंतं तदर्थार्थशब्देन तदादिभिश्चान्यैः सह षसो भवति। अन्यत् पूर्ववद्। रथदारुः। कुंडलहिरण्यं। एवं पित्रे इदं पित्रर्थं। देवाय बलिः देवबलिः। प्रजाभ्यो हितं प्रजाहितं। इत्यादि॥ वृकात् भीः। चौरेभ्यो भयमिति विगृह्य—

१। अस्य स्थाने-भा गुणोक्त्यार्थेनोनैः।१।३।२७। इति सूत्रं।

२। अप् तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः। १। ३। ३१। इति सूत्रं।

४३५ । का भ्यादिभिः[1] । १ । ३ । ३३ । कांतं पूर्व-पदं भी इत्येवमादिभिः सुबंतैः सह षसो भवति । पूर्ववच्छेषं । वृकभीः । चौरभयं । मृत्युभयं ॥ मोक्षस्य मार्गः । स्वर्गस्य सुखमिति विगृह्य--

४३६ । ता । १ । ३ । ७० । तांतं पूर्वपदं सुबंतेन सह षसो भवति । पूर्वमिवान्यत् । मोक्षमार्गः । स्वर्गसुखं । एवं जिनधर्मः । राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः । एवं राज्ञः गोक्षीरं राजगोक्षीरं ॥ अक्षेषु शौंडः । पानेषु शौंडः इति विगृह्य—

४३७ । **ईप् शौंडादिभिः[2] । १ । ३ । ३५ ।** ईबंतं पूर्वपदं शौंडादिभिरुत्तरपदैः सुबंतैः सह षसो भवति वा । अन्यत् पूर्ववत् । अक्षशौंडः । पानशौंडः । एवं अद्धे धूर्तः अद्धधूर्तः । इत्यादि ॥ नञ् गो । नञ् अश्व । इति स्थिते- ञकार इत् नञोऽनिति विशेषणार्थः । उभयत्रापि सुः । न गौः । न अश्वः । इति विगृह्य—

४३८ । **नञ् । १ । ३ । ६५ ।** नञित्येतद् सुबंतं सुबंतेन सह षसो भवति ।

४३९ । नञोऽन् । ४ । ३ । २४१ । नञः अनादेशो भवति द्यौ परतः । अचीति पुनरनादेशसामर्थ्यात् अचि नत्वं न भवति । अदोऽनञे इति निर्देशात् ङमुडागमो न भवति ।

---

१ । अस्य स्थाने - का भीभिः । १ । ३ । ३२ । इति सूत्रं ।
२ । ईप् शौंडैः । १ । ३ । ३५ । इदमस्य स्थाने सूत्रं ।

अगौः । अनश्वः ॥ इति सामान्यषः ॥

अथ यसः ।

यसो द्विप्रकारः । उत्तरपदार्थप्रधानः पूर्वपदार्थप्रधानश्चेति । तत्रोत्तरपदार्थप्रधानो यथा-पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः । इति विगृह्य-

४४० । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलं यश्चैकाश्रये । १ । ३ । ४२ । पूर्वः कालो यस्य स पूर्वकालः । तद्वाचि एक सर्व जरत् पुराण नव केवल इत्येतानि च सुबंतानि सुबंतैः सह यः संज्ञः सो भवति षसश्च एकाश्रये समानाधिकरणे । पूर्ववदन्यत् । स्नातानुलिप्तः । एवं पूर्वं कृष्टः पश्चान्नाधिकृतः । एकश्च स पुरुषश्च स एकपुरुषः । सर्वे च ते देवाश्च ते सर्वदेवाः । जरती च सा गौश्च सा जरद्गवी । पुराणश्च स पुरुषश्च स पुराणपुरुषः । नवं च तत् अन्नं च नवान्नं । केवलं च तत् ज्ञानं च केवलज्ञानं । यसंज्ञायां पुंवद्यजातीयदेशीय इति पुंवद्भावः । षसंज्ञायां च पेऽङ्गुलेरित्यधिकृत्य गोरदृभृदुपीति टः सिद्धः । नीलं च तत् उत्पलं चेति विगृह्य—

३४१ । विशेषणं विशेष्येणेति । १ । ३ । ४८ । अनेकप्रकाराधारतया प्रतीतं वस्तु विशेष्यं । प्रकारांतरेभ्यो व्यावृत्यैकत्र प्रकारे व्यवस्थापनप्रवणं विशेषणं । विशेषणवाचि सुबंतं विशेष्यवाचिना सुबंतेन सह यसो भवति षसश्च एकाश्रये । पूर्वमिवान्यत् । नीलोत्पलं । एवं कृष्णतिलः । कृष्णकम्बलः । इत्यादि । कडारश्च स जैमिनिश्च स इति विगृहे-यसे सति नित्यं पूर्वनिपाते प्राप्ते—

४४२ । **ये कडारादय**[1]**: । १ । ३ । १२६** । यसे कडारादयः पूर्वं वा प्रयोक्तव्याः । इति विकल्पेन पूर्वनिपातः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः ॥ पूर्वपदार्थप्रधानो यथा- क्षत्रियश्च स भीरुश्च स इति विगृह्य—

४४३ । **कुत्स्योऽपापा**[2]**णकैः । १ । ३ । ४५** । पापाणकवर्जितैः सुबंतैः अर्थात् कुत्स्यैनैः सह कुत्स्यवाचि सुबंतं यसो भवति षसश्च एकाश्रये । पूर्ववदन्यत् । क्षत्रियभीरुः । भिक्षुविटः । वैयाकरणखसूचीत्यादि ॥ विशेष्यत्वात् क्षत्रियादेरत्र प्राधान्यं । मयूरश्च स व्यंसकश्चेति विगृहे—

४४४ । **मयूरव्यंसकादयश्च । १ । ३ । ६३** । मयूरव्यंसक इत्येवं प्रभृतयः कृतवृत्तिपूर्वनिपाता निपात्यंते । मयूरव्यंसकः । एवं धातृव्यंसकः । इत्यादि ॥ इति यसः ।

अथ रसः ।

रसस्त्रिविधः । ह्वाद्विषयः, द्युपरः, समाहारार्थश्चेति । तत्र ह्वाद्विषये यथा पंचन् कपाल इति स्थिते उभयत्रापि सुप् । पंचसु कपालेषु संस्कृतमिति विगृह्य— संस्कृतेऽर्थे ह्वदुत्पत्स्यते तदुत्पत्तेः प्रागेव—

४४५ । **स्यि**[3]**: समाहारे च रश्चाऽखौ । १।३।४४** । स्यिसंज्ञावाचि सुबंतं सुबंतेन सह षसो भवति यश्च एकाश्रये

१ अस्य स्थाने ये कडाराः । १ । ३ । १०४ । इति सूत्रं ।
२ । अस्य स्थाने कुत्स्यं कुत्सनैः । १ । ३ ४८ । पापाणके कुत्स्यैः । १ । ३ । ४९ । इति सूत्रद्वयं ।
३ । अस्य स्थाने दिक्संख्यं खौ । १ । ३ । ४५ । संख्यादी रश्च । १ । ३ । ४७ । इति सूत्रद्वयं ।

द्यौ च परतः त्वद्विषये समाहारे चार्थेऽभिधेये रसंज्ञकश्च न चेत्सोयं स्वौ भवति । यः प्राप्तः । तत्रेति वर्तमाने-

४४६ । **संस्कृतं भद्द्यः**[1] । ३ । २ । १८ । तत्रेति ईप् समर्थात् संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं त्यो भवति यत् तत् संकृतं भक्ष्यश्चेद्भवति । प्राग् द्रोरण् । सुप उप् । अणस्तु--

४४७ । **रादुबनपत्ये** । ३ । १ । १०६ । रादनुबंतात् परो बः प्राग्द्रवीयोऽपत्यवर्जितोऽजादिर्हृत् तस्योप् भवति । इत्युप् । ततः स्वादयः । पंचकपालः पुरोडाशः । पंचसु गुरुषु भवः पंचगुरुर्नमस्कारः ॥ द्युपरो यथा-पंचन् गो धन इति स्थिते- पंचन्गोशब्दाभ्यां जस् । धनशब्दात् सुः । पंच गावो धनमस्येति विगृह्य एकार्थमिति त्रिपदो बसः । धनशब्दे द्यौ-पंचन्-शब्दस्य गोशब्देन षसो रसश्च । ततः षेऽगुलेरिति वर्तमाने गोरहृदुपीति टः सांतः । अवादेशः । द्यौ च सविधिः । द्यु च सविधौ भवतीति नित्यः सविधिः । किं द्युः ?

४४८ । **उत्तरपदं द्युः** । ३ । १ । १२७ । से यदुत्तरपदं तत् द्युसंज्ञं भवतीति द्युः । पंचगवधनः । एवं पंच गावः प्रिया अस्येति पंचगवप्रियः । गावो रादिति टः । समाहारे- अनेकस्य कथंचिदेकत्वं समाहारः । तदर्थे यथा-पंचानां पूलानां समाहारः इति विगृह्य समाहारार्थे यसे रसे च सुप उप् । रः समाहारे''स्त्रत्र पात्राद्यादिति स्त्रीलिंगत्वात् रादिति ङीः । ऐङ्यांमित्यकारस्य खं

---

१ । अस्य स्थाने संस्कृतं भक्षाः । ३ । २ । ११ । सूत्रं ।

ततः स्वादिः । पंचपूली । दशपूली । षण्णगरी । इत्यादि ॥

इति रसः ।

अथ बसः ।

बसश्चतुर्विधः । पूर्वपदार्थप्रधान उत्तरपदार्थप्रधान उभयपदार्थ प्रधान अन्यपदार्थप्रधानश्चेति। तत्र पूर्वपदार्थप्रधानो यथा-आसन्नाः दशानामिति विगृह्य-अवान्यार्थेऽनेकं बामिति वर्तमाने-

४४९। संख्येये[1] स्यिनासन्नादूराधिकाध्यर्द्धार्द्धा-दिडड् च। १। ३। ८२। आसन्न अदूर अधिक अध्यर्द्ध इत्येतानि अर्द्धपूर्वडडंतानि भिसंज्ञानि च सुबंतानि संख्येये वर्तमानेन स्यिसंज्ञावाचिना सह बसो भवति। पूर्ववदन्यत्। स्यिबादबहोरिति डः। डिति टेः खं। ततः स्वादयः। आसन्नदशाः। एवं अदूरा दशानामिमे अदूरदशाः। अधिकदशाः। इत्यादि। उत्तरपदार्थप्रधाने यथा- द्वि दशन् इति स्थिते-द्विशब्दात् कालाध्वन्यभेदे इतीप्। दशन्शब्दाज्जस्। द्वौ वारौ दशेति विगृह्य-

४५०। स्यि[2]: सुज्वार्थे। १। ३। ८३। सुजर्थे वाऽर्थे च स्यिसंज्ञावाचि सुबंतं संख्येये वर्तमानेन स्यिसंज्ञावा-

---

१ अस्य स्थाने-संख्येये संख्यया ऽव्ययासन्नादूरसंख्यं। १। ३। ८७। इति योगो महावृत्तौ।

२। अस्य स्थाने नास्त्यपरं सूत्रं परमुपर्येव सूत्रे संख्याग्रहणात् सो विहितः।

चिना सुबंतेन बसो भवति। सुजर्थो वारः काल इत्युच्यते। स चाभ्यावर्तमानया क्रियया सह संबध्यमानो द्विः संख्यायते। अत्र भवतिक्रियाभ्यावृत्तिः। दशभावो हि द्विरावर्तते। द्व्यर्थस्य पुनः पुनः पाठ आवृत्तिः। पूर्ववदन्यत्। स्यिबादबहोरिति डः। डिति टेः खं च। बसस्याश्रयलिंगत्वात् त्रिष्वपि लिंगेषु नेयाः। द्विदशाः पुमांसः। द्विदशाः स्त्रियः। द्विदशानि वस्त्राणि। विंशतिरित्यर्थः। एवं त्रीन् वारान् दश त्रिदशाः। चतुरो वारान् दश चतुर्दशाः। पंचदशाः। इत्यादि॥ उभयपदार्थप्रधानो यथा— द्विशब्दादौ। त्रिशब्दाज्जस्। द्वौ वा त्रयो वा इति विगृह्य सुज्वार्थे इत्यनेन वार्थे संशये विकल्पे वा बसो भवति। पूर्ववच्छेषं। द्वित्राः स्त्रियः। द्वित्राणि वस्त्राणि। अत्र संशय्यमाना विकल्प्यमाना वा पूर्वोत्तरपदार्था इत्यर्थः। अन्यपदार्थप्रधानो यथा-सु धर्म इति उभयत्र सुः। शोभनो धर्मो यस्येति विगृह्य—

४५१। [1]एकार्थे। १। ३। ९०। एकः समानोऽर्थो द्रव्यमधिकरणमस्य तदेकार्थं समानाधिकरणमनेकं सुबन्तं भवति अवान्यार्थेऽभिधेये। ततः सुबुप्। गुणास्त्रिस्यिबे इति सुश-

---

१। अस्य स्थाने नास्ति किमपि सूत्रं। परं ईब्विशेषणं बहुव्रीहौ। १। ३। १०१। अनेन बहुव्रीहौ ईबंतस्य पूर्वनिपातो भापपति व्यधिकरणेऽपि बहुव्रीहिर्भवतीति महावृत्तौ। अत्र तु अनेन समानाधिकरणः। अत्रान्यार्थेऽनेकं बमित्यनेन व्यधिकरणस्तेन कंठेकाल इत्यादयः सिध्यंति। एवं च ईबंतस्य पूर्वनिपातविधायकं शास्त्रं प्रत्याख्यातं।

ब्दस्य पूर्वनिपातः । स्वांगाद्वेक्षिसक्थ्न इति वर्तमाने धर्माद् केव-
लादानिति बसांतोऽन् । भस्येत्याधिकृत्य-एरित्यखं । सुधर्मा ।
सुधर्माणौ । सुधर्माणः । इत्यादि सुचर्मन्शब्दवत् । एवमनन्त-
धर्मेत्यादयः । दर्शनीया भार्या अस्य इति विगृह्य बसः सुबुप् ।
पुंवादिति वर्तमाने–

४५२ । [1]**स्त्र्युक्तपुंस्कादनूरेकार्थेऽङ्प्रियादौ स्त्रियां** । ४ । ३ । १८८ । उक्तपुंस्काद् परो यः स्त्रीत्यः ऊत्यवर्जितस्तदंतशब्दः स्त्रियां वर्तमाने ङडंतप्रियादिवर्जिते द्यावेकार्थे समानाधिकरणे पुंवद् पुंल्लिंगवद् भवति। इति दर्शनीया शब्दस्य पुंभावः । प्रो नपीति वर्तमाने---

४५३ । **स्त्रीगोर्नीचः** । १ । १ । १३ । स्त्रीत्यांतस्य गोशब्दस्य च न्यग्भूतस्य प्रो भवति । इति भार्याशब्दस्य प्रः । दर्शनीयभार्यः । एवं शोभनभार्यः । चित्रा गावो यस्य स चित्रगुः । शबलगुः । इत्यादि । प्राप्तमुदकं यं। ऊढा रथो येन । उपहृता बालिर्यस्यै । उद्धृत ओदनो यस्याः । आसिर्द्वितीयो यस्य । वीराः पुरुषाः यस्मिन् । इति विगृह्य अवान्यार्थेषु बसः । पूर्व-वच्छेषं । प्राप्तोदको ग्रामः । ऊढरथोऽनड्वान् । उपहृतबलि-र्यक्षी । उद्धृतोदना स्थाली । अत्र से कृते टाप् । आसिद्वितीयः पुरुषः । वीरपुरुषो ग्रामः । अत्र शेषाद्वेति कप्सांतः । पकारो

---

१ । **अस्मिन् सूत्रे पुंवदित्यधिकं । अत्रतु पुंवदिति भिन्नमधि-कारसूत्रं ।**

न कपीति विशेषणार्थः । उच्चैर्मुखं यस्य । अस्ति क्षीरं यस्याः इति विगृह्य—

४५४ । भि[1]: । १ । ३ । ९१ । झिसंज्ञं सुबंतं बसो भवति । उच्चैर्मुखः पुरुषः । अस्तिक्षीरा गौः । पश्चात्ताप् । कण्ठे कालो यस्येति विगृह्य- वैयधिकरणेऽपि —

४५५ । [2]अवान्यार्थेऽनेकं । १ । ३ । ८९ । वाविभक्त्यन्तवार्जितस्य अन्यपदार्थस्यार्थेऽनेकं सुबंतं बसंज्ञः षो भवति ।

४५६ । ईपोद्धलः । ४ । ३ । १५५ । अकारांतात् हलंताच्च परस्या ईपोऽनुप् भवति धौ परतः । इत्यनुप् । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । धर्मात्केवलादन्निति वचनाद् त्रिपदोऽपि बसो भवति । त्रयः कालाः गोचरा यस्य तत् त्रिकालगोचरं द्रव्यं । एवं लोहिततक्षकप्रियः पुरुषः ॥ इति बसः ।

अथ द्वंद्वः ।

द्वंद्वो द्विप्रकारः । इतरेतरयोगः समाहारश्चेति । तत्र प्रथग्भूतानामर्थानामेककालविषयाक्रियाभिसंबधेनान्योन्यानातिक्रमलक्षणोऽवयवप्रधान इतरेतरयोगः । स एव समुदायप्रधानः समाहारः । तद्यथा- प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेति विगृह्य—

४५७ । चार्थे द्वंद्वः । १ । ३ । ९६ । चक्रुतोर्थश्चार्थस्तस्मिन्नर्थे वर्तमानमनेकं सुबन्तं द्वन्द्वसंज्ञः सो भवति । चत्वार-

---

१ । अस्य स्थाने वार्तिकं ।

२ । अस्य स्थाने अन्यपदार्थेऽनेकं बं । १ । ३ । ८६। इति सूत्रं ।

श्चार्थाः । तत्र क्रमयौगपद्याभ्यामनियतानामर्थानामेकस्मिन् अध्यारोपः समुच्चयः । गामश्वं पुरुषं पशुमहरहर्नयमानो वैवस्वतो न तृप्यति मद्येनेव दुर्मदीति । प्रधानाप्रधानविवक्षायामन्वाचयः भो पटो भिक्षामट यदि पश्यसि गां नयेति यथा । तयोश्चांतरेण प्रयोगादसामर्थ्याच्च वृत्तिर्नास्तीति । इतरेतरयोगे द्वन्द्वः । सुबुप् । द्वंद्वे घिस्वेकमिति वर्तमाने—

४५८ । अल्पाच्तरं । १ । ३ । ११४ । द्वंद्वे से अल्पाच्तरं पदमेकं पूर्वं प्रयोक्तव्यं । इति प्लक्षशब्दस्य पूर्वनिपातः ।

४५९ । द्वंद्व युवल्लिंगं । १ । ४ । ११९ । द्वंद्वेऽवयवप्रधानलक्षणे द्योरिव लिंगं भवति । इति पुंलिंगं । द्व्यर्थत्वाद् द्विवचनं । प्लक्षन्यग्रोधौ । एवं बहुत्वविवक्षायां बहुवचनं । धवखदिरपलाशाः । समाहारविवक्षायां पाणी च पादौ चेति विगृह्य—

४६० । [1]प्राणितूर्यांगद्वंद्व एकवत्तुल्यं । १।४।९० । प्राण्यंगानां तूर्यांगानां च तुल्यानां द्वंद्व एकवद् भवति ।

४६१ । [2]द्वंद्वे घिस्वेकं । १ । ३ । ११२ । द्वंद्वे से घिसंज्ञं सुसंज्ञं चैकं प्रयोक्तव्यं । इति पाणिशब्दस्य पूर्वप्रयोगः ।

४६२ । स नप् । १ । ४ । १०६ । स एकवद्भावो नपुंसकलिंगो भवति । इति नपुंसकलिंगं । पाणिपादं । एवं दंतोष्ठं ।

---

१ । अस्य स्थाने-प्राणितूर्यसेनांगानां द्वंद्व एकवत् ।१।४।७८ इति ।
२ । अस्य स्थाने-द्वंद्वे सु । १ । ३ । ९८ । इति सूत्रं ।

शंखपटहं । भेरिमृदंगं ॥ कुंडं च बदरं चेति विगृह्य—

४६३ । अप्राणिजातेः । १ । ४ । ६४ । प्राणिवर्जित-द्रव्यजातिवाचिनां द्वंद्वो एकवद्भवति । पूर्ववदन्यत् । कुंडबदरं । धानाशष्कुलि ॥ बदराणि च आमलकानि चेति विगृह्य—

४६४ । [1]फलसेनांगक्षुद्रजीवं बह्वर्थांशं ।१।४।६६। बहवोऽर्था अभिधेया येषां ते बह्वर्थाः । बह्वर्था अंशा यस्य सः । फलांशः सेनांगांशः क्षुद्रजीवश्च बह्वर्थांशो द्वंद्व एकवद्भवति । पूर्ववदन्यत् । बदरामलकं । एवं अश्वाश्च रथाश्च अश्वरथं । यूकाश्च रिक्षाश्च यूकारिक्षं ॥ प्लक्षाश्च न्यग्रोधाश्चेति विगृह्य—

४६५ । [2]वा तरुमृगतृणधान्यपक्षि । १।४।११० । तरुमृगतृणधान्यपक्षिवाचिनो ये बह्वर्थांशाः तेषां बह्वर्थांशानां द्वंद्व एकवद्भवति वा । प्लक्षन्यग्रोधं । प्लक्षन्यग्रोधाः । धवखदिरं । धवखदिराः । एवं रुरुपृषतं । रुरुपृषताः । कुशकाशं । कुशकाशाः । व्रीहियवं । व्रीहियवाः । हंसचक्रवाकं । हंसचक्रवाकाः । बह्वर्थांशमिति किं ? प्लक्षन्यग्रोधौ ॥ दधि च पयश्चेति विगृह्य—

४६६ । न दधिपयआदिः [3]। १ । ४ । १०३ ।

---

१ । अस्य स्थाने नास्ति सूत्रं परं वा तरुमृगेत्यादिसूत्रे वेति व्यवस्थितविभाषातः कार्यसिद्धिः । २ । अस्य स्थाने वा तरुमृगतृणधान्यव्यंजनपश्वश्ववडवपूर्वापराधरोत्तरपक्षिणः । १ । ४ । ८८ । इति सूत्रं । ३ । अत्र आदीनीति पाठो महावृत्तौ ।

दधिपय इत्येवमादिः कृतद्वंद्वो नैकवद्भवति ॥ पूर्ववच्छेषं । दधिपयसी । दीक्षातपसी । आद्यवसाने ।

इति द्वंद्वः ।

सुबन्तसमुदायेऽपि सविधिर्यथा— त्रिकालगोचरानंतपर्यायोपचितजीवाजीवादिद्रव्यतत्त्वाधिगमसमर्थाविज्ञानविशेषसमर्थः । त्रयः काला गोचरा येषां ते त्रिकालगोचराः । इति त्रिपदो बसः । न विद्यतेऽतो येषां ते अनंताः । इत्येषोऽपि बसः । अनंताश्च ते पर्यायाश्च ते अनंतपर्यायाः । इति विशेषणयसः । त्रिकालगोचराश्च ते अनंतपर्यायाश्च ते त्रिकालगोचरानंतपर्यायाः । इत्येषोऽपि यसः । त्रिकालगोचरानंतपर्यायैरुपचितानि त्रिकालगोचरानंतपर्यायोपचितानि । इति साधनं कृतेति षसः । जीव आदिर्येषां तानि जीवादीनि । इति बसः । तानि च तानि द्रव्याणि च तानि जीवादिद्रव्याणि । इति यसः । त्रिकालगोचरानंतपर्यायोपचितानि च तानि जीवादिद्रव्याणि च तानि त्रिकालगोचरानंतपर्यायोपचितजीवादिद्रव्याणि । इति यसः । त्रिकालगोचरानंतपर्यायोपचितजीवादिद्रव्याणां तत्त्वं त्रिकालगोचरानंतपर्यायोपचितजीवादिद्रव्यतत्त्वं । इति षसः । त्रिकालगोचरानंतपर्यायोपचितजीवादिद्रव्यतत्त्वस्याधिगमः त्रिकालगोचरानंतपर्यायोपचितजीवादिद्रव्यतत्त्वाधिगमः । इति तासः । त्रिकालगोचरानंतपर्यायोपचितजीवादिद्रव्यतत्त्वाधिगमस्य समर्थः । त्रिकालगोचरानंतपर्यायोपचितजीवादिद्रव्यतत्त्वाधिगमसमर्थः । इत्येषोऽपि तासः । विज्ञानमेव विशेषः विज्ञानविशेषः । इति यसः । त्रिकालगोच-

रानंतपर्यायोपचितजीवादिद्रव्यतत्त्वाधिगमसमर्थः विज्ञानविशेषो यस्य स भवति त्रिकालगोचरानंतपर्यायोपचितजीवादिद्रव्यतत्त्वाधिगमसमर्थविज्ञानविशेषः । इति बसः । कोऽसौ श्रीवर्द्धमानः । एवं भव्यजनकमलाकरावबोधनकरनयकरस्याद्वाददिनकरप्रभाप्रहतमिथ्यावादांधकारः । भव्याश्च ते जनाश्च ते भव्यजनाः । इति यसः । कमलानां आकराः कमलाकराः । इति तासः । भव्यजनाश्च ते कमलाकराश्च ते भव्यजनकमलाकराः । इति यसः । भव्यजनकमलाकराणां अवबोधनं भव्यजनकमलाकरावबोधनं । इति तासः । भव्यजनकमलाकरावबोधनं कुर्वंतीत्येवं शीलाः भव्यजनकमलाकरावबोधनकराः । इति वागमिङिति षसः । नयाश्च ते कराश्च ते नयकराः । इति यसः । भव्यजनकमलाकरावबोधनकरा नयकराः यस्य स भव्यजनकमलाकरावबोधनकरनयकरः । इति बसः । दिनं करोतीत्येवं शीलः दिनकरः । इति वाक्सः । स्याद्वादश्च स दिनकरश्च स स्याद्वाददिनकरः । इति यसः । भव्यजनकमलाकरावबोधनकरनयकरश्चासौ स्याद्वाददिनकरश्च भव्यजनकमलाकरावबोधनकरनयकरस्याद्वाददिनकरः । इत्यपि यसः । भव्यजनकमलाकरावबोधनकरनयकरस्याद्वाददिनकरस्य प्रभा भव्यजनकमलाकरावबोधनकरनयकरस्याद्वाददिनकरप्रभा । इति तासः । मिथ्यावाद एवांधकारः मिथ्यावादांधकारः । इति यसः । भव्यजनकमलाकरावबोधनकरनयकरस्याद्वाददिनकरप्रभया प्रहतः । भव्यजनकमलाकरावबोधनकरनयकरस्याद्वाददिनकरप्रभाप्रहतः । इति साधनं कृतेति षसः । भव्य-

जनकमलाकरावबोधनकरनयकरस्याद्वाददिनकरप्रभाप्रहतो मिथ्यावादांधकारो येन स भव्यजनकमलाकरावबोधनकरनयकरस्याद्वाददिनकरप्रभाप्रहतमिथ्यावादांधकारः । इति बसः । कोऽसौ। श्रीशांतिनाथः ।

अथ द्वंद्वापवाद एकशेषः ।

वक्रश्च कुटिलश्चेति विग्रहे द्वंद्वसे प्राप्ते तदपवादः—

४६७। [१]समानामेकः । १।३।६७ । समानां तुल्यार्थानां शब्दानां चार्थे वर्तमानानामेक एव प्रयोक्तव्यः । सुबुपमकृत्वैव द्वंद्वाप्वादोयमेकशेषः क्रियते । इति नात्रावयवसुपो नाशः संभवति । वक्रौ कुटिलौ वा प्रयुज्यमानः शब्दोऽप्रयुज्यमानानां शब्दानां अर्थं ब्रूते । इतरथा चार्थे वृत्त्ययोगादिति द्विवचनबहुवचनेऽपि भवतः । वक्रौ कुटिलौ वा । वाक्यवद् वक्रकुटिलौ इति न भवति ॥ अक्षश्च शकटाक्षः । अक्षश्च देवनाक्षः । अक्षश्च विभीतकाक्षः । इति विगृह्य—

४६८ । सुप्यसंख्येयः । १ । ३ । ६८ । सुपि सर्वत्र ये समा एकरूपाः शब्दास्तेषां द्वंद्वे प्राप्ते एक एव प्रयोक्तव्यः संख्येयवाचि शब्दरूपं वर्जयित्वा । अक्षाः । एवं पादश्च पादश्च पादश्च पादाः । विंशतिश्च विंशतिश्च विंशतिश्च विंशतयः । असंख्येय इति किं ? एकश्च एकश्च । द्वौ च द्वौ च ।

१ । स्वाभाविकत्वादभिधानस्यैकशेषानारंभः । १ । १ । १०० । इति योगस्तेन एकशेषविधिरेव न विहितः ।

द्वंद्वोऽप्यनभिधानान्न भवति । स च देवदत्तश्चेति विगृह्य–

४६९ । त्यदादेः । १ । ३ । ९९ । त्यदादिनाऽन्येन च सह त्यदादेर्द्वंद्वे प्राप्ते त्यदादिरेक एव प्रयुज्यते । तौ । अयं च देवदत्तश्च इमौ । त्यदादीनां मिथो यद् यद् परं तद् तदेवैकं प्रयुज्यते । स च त्वं च युवां । त्वं च अहं च आवां ॥

इति सविधिसिद्धिः ।

अथानुब्विधिः ।

क्वचित् सविधौ सत्यपि सुप् श्रूयते । स किं सविधिरसविधिर्वेत्यारेकोपजायते । तन्निवृत्यर्थः सुपोऽनुप् प्रक्रम्यते । स्तोक मुक्त । अल्प मुक्त । कृच्छ्र मुक्त । कतिपय मुक्त । दूर आगत । अंतिक आगत । इति स्थिते-स्तोकादेः "स्तोकाल्पेत्यादिना का । दूरादेः "का चारादर्थे" इति का । मुक्तागताभ्यां सुः ।

४७० । [१]स्तोकारादर्थकृच्छ्रं क्तेन । १ । ३ । ३४ । स्तोकाराद् इत्येवमर्था शब्दाः क्तांताः कृच्छ्रशब्दश्च क्तांतेन सह समस्यते षसो भवति । इति षसः । सुपो धुमृदोरिति सुप उपि प्राप्ते-द्यावनुबित्यनुवर्तमाने–

४७१ । कायाः स्तोकादेः । ४ । ३ । १४८ । स्तोकादेः परस्याः कायाः द्यौ परतोऽनुब्भवति । स्तोकान्मुक्तः । अल्पान्मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । दूरादागतः ।

---

१ । अस्य स्थाने - स्तोकांतिकदूरार्थकृच्छ्रं क्तेन । १ । ३ । ३४ । इति सूत्रं ।

अंतिकादागतः ॥ ओजम् कृत । अंभस् कृत । तपस् कृत । अजस् कृत । इति स्थिते- ओजसादिभ्यः कर्तारि करणे वा भा। कृतात्सुः । साधनं कृतेति षसः । सुप उपि प्राप्ते-

४७२ । [1]ट ओजस्सहोंभस्तपोंऽजसः । ४ । ३ । १५१ । ओजसादिभ्यः परस्य भैकवचनस्य द्यावनुब्भवति । ओजसाकृतं । सहसाकृतं । अंभसाकृतं । तपसाकृतं । अंजसाकृतं । तमोंजस इत्येके । तेषां तमसाकृतं ॥ पर पद् । आत्मन् पद इति स्थिते—परात्मन्शब्दाभ्यां "तादर्थ्ये" इत्यप् । परस्मै पदं । आत्मने पदं । इति विगृह्य- अप्प्रकृतितदर्थार्थादिभिरिति तादर्थ्ये षसः । सुप उपि प्राप्ते खाविति वर्तमाने—

४७३ । ङेः परा[2]त्मनः । ४ । ३ । १५६ । परात्मन् शब्दाभ्यां परस्य ङेरबेकवचनस्य द्यावनुब्भवति खौ विषये । परस्मैपदं । आत्मनेपदं । एवं परस्मैभाषः । आत्मनेभाषः । खाविति किं ? परहितं ॥ अरण्य तिलक । त्वच् सार । इति स्थिते- अरण्यादेरीप् । तिलकादेर्वाः । अरण्ये तिलकाः । त्वचि सार इति विगृह्य—

४७४ । खौ । १ । ३ । ३७ । खुविषये ईबंतं सुबंतेन षसो भवति । ततः सुप उपि प्राप्ते—

४७५ । ईपोऽद्रुलः । ४ । ३ । १५७ । अकारांतात्

---

१ । अस्य स्थाने - भाया ओजस्सहोंभस्तमोंजसः । ४ । ३ । १२२ । इति सूत्रं । २ । अस्य स्थाने - ङेः खौ पराच्च । ४।३।१२६ । इति सूत्रं ।

हलंताच्च मृदः परस्या ईपः खुविषये द्यौ अनुप् भवति। अरण्ये-तिलकाः। एवं अरण्येमाषकाः। वनेहरिद्राः। त्वचिसारः। एवं दृषदिमाषकाः॥ स्तूप शाण, दृषद् माषक इति स्थिते- स्तूपादेरीप्। शाणादेः सुः। स्तूपे स्तूपे शाणो दातव्य इत्यादि विगृह्य- खाविति षः। सुबुपि प्राप्ते-

४७६। कारे [1]प्राचां हलि। ४। ३। १५८। प्रजानां रक्षार्थं राज्ञे धर्म्यं देयं करः। अदंतात् हलंताच्च मृदः परस्या ईपोऽनुब्भवति हलादौ द्यौ परतः प्राचां देशे कारविषये। स्तूपे-शाणः। दृषदिमाषकाः। एवं मुकुटेकार्षापणः। समिधिमाषकः। ईप्साधनार्थयोर्वृत्तावंतर्भावः। कार इति किं? अभ्याहितपशुः। प्राचां इति किं? यूथपशुः॥ मध्ये गुरुः। अन्ते गुरुः। इति विगृह्य-ईप्छौण्डादिभिरिति षसः। मध्ये गुरुर्यस्य अन्ते गुरुर्यस्येति वा बसः। सुप उपि प्राप्ते-

४७७। मध्यांताद् गुरौ। ४।३।१५९। मध्यांताभ्यां परस्याः ईपोऽनुप् भवति गुरौ द्यौ परे। मध्येगुरुः। अंतेगुरुः॥ कंठे कालो यस्य। उरसि लोमानि यस्येति विगृह्य-अवान्यार्थेऽनेकं बमिति बसः। ततः सुप उपि प्राप्ते-

४७८। अकामेऽमूर्द्धमस्तकात्स्वांगात्।४।३।१६०। मूर्द्धमस्तकशब्दवर्जितात् स्वांगवाचिनो मृदोऽद्धलंतात् परस्याः

१। अस्य स्थाने कारे प्रायः। ४। ३। १२८। हलि। ४। ३। १२९। इति सूत्रद्वयं।

ईपोऽनुप् भवति अकामे घौ परतः । कंठेकालः । उरसिलोमा । एवं बहेगडुः । शिरसिशिखा ॥ अकाम इति किं ? मुखे कामो यस्य स मुखकामः । अमूर्द्धमस्तकादिति किं ? मूर्द्धशिखः । मस्तकशिखः ॥ हस्ते बद्ध इति विगृह्य-ईप्छौंडादिभिरिति षसः । हस्ते बंधो यस्य इति वा बसः । ततः सुप उपि प्राप्ते–

४७६ । [1]बंधे घञि वा । ४ । ३ । १६१ । अद्धलं-तात् परस्या ईपः घञंते बध्नातौ घौ परतोऽनुब्भति वा । हस्ते-बंधः । हस्तबंधः । एवं चक्रेबंधः । चक्रबंधः । घञीति किं ? हस्तबंधनं ॥ स्तम्बे रम । कर्णे जपः इति स्थिते वागमिङिति नित्यः षसः । ततः उपि प्राप्ते–

४८० । षे कृति बहुलं । ४ । ३ । १६२ । अद्धलंतात् परस्या ईपः षसे कृदंते घौ अनुब्भवति बहुलं । तेन क्वचित् प्रवृत्तिः । स्तम्बेरमः । कर्णेजपः । एवं भस्मनिन्हुतं । क्वचिदप्र-वृत्तिः । मद्रचरः । ग्रामचरः । क्वचिद्विभाषा । सरसिरुहं । सरोरुहं । क्वचिदन्यदेव । हृदयं स्पृशति इति हृदस्पृक् । पद्द-न्नोमासृद्धन्निशसन्यूषन्दोषन्यकन्शकन्नुदन्नासंश्चाधे इति हृद-यस्य हृदादेशः । एवं दिवं स्पृशतीति दिविस्पृक् । इवर्थे ईप् । तदनुप् च । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदंति । खे शेते इति खशयः । खेशयः । विले शेते इति

---

१ । अस्य कार्यं षे कृति बहुलं । ४ । ३ । १३२ । अत्रस्थ-बहुलपदसामर्थ्यात् कृतं ।

विलशयः । विलेशयः । वने वासि । वनवासि । ग्रामे वासः ग्रामवासः । इत्यत्रापि वागमिङिति षसः । ततः सुबुपि प्राप्ते-

४८१ । [1]शयवासिवासेऽकालात् । ४ । ३ । १६७ । अकालवाचिनः परस्या ईपः शयवासिवास इत्येतेषु द्युषु वानुब् भवति । अकालादिति किं ? पूर्वाह्णशयः । अद्धल इति किं ? गुहाशयः । भूमिशयः ॥ चौरस्य कुलं । दासस्य भार्या । दास्याः पतिरित्यत्रापि तासे कृते सुबुपि प्राप्ते-

४८२ । ताया: शापे[2] । ४ । ३ । १७१ । शापे आक्रोशे गम्यमाने तायाः द्यावनुब् भवति । आक्रोशः क्षेपो निंदा । अन्यत्र चौरकुलं । दासभार्या । दासिपतिः ॥ दास्याः पुत्रः दासिपुत्रः । वृषल्याः पुत्रः वृषलिपुत्रः । इत्यत्रापि तासे कृते सुबुपि प्राप्ते-

४८३ । पुत्रे वा । ४ । ३ । १७२ । पुत्रशब्दे द्यौ परतः ताया वानुब् भवति शापे गम्यमाने । अन्यत्र दासिपुत्रः । वृषलिपुत्रः ॥ वाचो युक्तिः । दिशो दंडः । पश्यतो हर इत्यत्रापि तासे सति ततः उपि प्राप्ते—

४८४ । [3]वाग्दिक्पश्यतो युक्तिदंडहरे ।४।३।१७३। वागादिभ्यः परस्याः तायाः यथासंख्यं युक्त्यादिषु द्युषु अनुब् भवति । होतुः पुत्रः । होतुरंतेवासी । पितुः पुत्रः । पितुरंते-

---

१ । अस्यापि कार्यं बाहुल्यात् । २ । अत्र "आक्रोश" इति महावृत्तौ । ३ । अस्य स्थाने वार्तिकं ।

वासी । इत्यत्रापि तासे कृते ऽपि प्राप्ते—

४८५ । [1]ऋतां विद्यायोनिसंबंधात् । ४।३।१७६ । ऋकारांतानां विद्याकृतात् योनिकृताच्च संबंधात् प्रवर्तमानानां संबंधन्यास्तायाः सामर्थ्यात् विद्यायोनिकृतसंबंधनिमित्ते एव द्याव नुप् भवति । अन्यत्र भर्तृगृहं । भर्तृशिष्यः ॥ होतुः स्वसा । होतृ-स्वसा । दुहितुः पतिः । दुहितृपतिः । इत्यत्रापि तासे ऽपि प्राप्ते—

४८६ । वा स्वसृपत्योः ।४।३। १७७ । विद्यायोनिसंबंधाद्धेतौ प्रवर्तमानानां ऋकारांतानां संबंधिन्यास्तायाः स्वसृपति-शब्दयोर्योनिसंबंधनिमित्तयोर्द्यौ अनुब्भवति वा ॥ मातुः स्वसा । पितुः स्वसेत्यत्रापि ऽपि प्राप्ते-तनैव विकल्पेनानुपि यदा उप् तदा—

४८७ । मातृपितुः स्वसुः । ५ । ४ । ६६ । मातृपितृभ्यां परस्य स्वसृशब्दस्य षत्वं भवति । इति षत्वं । यदा तु अनुप् तदा वानुब्ति विभाषया षत्वं । मातृष्वसा । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । पितृष्वसा । पितुःष्वसा । पितुःस्वसा ॥ माता च पिता च इति विगृह्य- द्वंद्वे से सत्युपि च कृते—

४८८ । [2]ङान् द्वंद्वे । ४ । ३ । १७८ । विद्यायोनिसंबंधात् प्रवर्तमानानां ऋकारांतानां यो द्वंद्वस्तस्मिन् पूर्वपदस्य ङा-नादेशो भवति द्यौ । ङकारोऽत्यविध्यर्थः । नकारो रंतनिरासार्थः । मातापितरौ । एवं होता च पोता च होतापोतारौ । नेष्टा च उद्गाता च नेष्टोद्गातारौ । होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ च होता

---

१ । एकवचनमत्रमहावृत्तौ । २ । अस्य स्थाने-आनङ् द्वंद्वे । ४ । ३ । १३८ । इति सूत्रं ।

पोतानेष्टोद्गातारः ।

४८९ । [1]द्वंद्वे घिस्वेकं । १ । ३ । ११२ । द्वंद्वे स घिसंज्ञं सुसंज्ञं चैकं पूर्वं प्रयोक्तव्यं । इत्यत्रैकग्रहणात् बहूनामपि द्वंद्वो भवति । होता च पोता च नेष्टा च उद्गाता च होतृपातृनेष्टोद्गातारः । होता च पोता च नेष्टोद्गातारौ च होतृपोतानेष्टोद्गातारः । द्युरंत्यामिति विवक्षायां आकारः ।

४९० । अग्नेंद्रादिषु देवतानां । ४।३।१८० । अग्नेन्द्र इत्येवमादिषु देवतावाचिषु द्वंद्वेषु ङान् भवति । अग्निश्च इंद्रश्च अग्नेंद्रौ । अग्नाविष्णू । इन्द्रासोमौ। इन्द्रावरुणौ। सूर्याचंद्रमसौ।। एतेष्विति किं ? सूर्यचन्द्रौ ।

४९१ । षोमवरुणेऽग्नेरीः । ४ । ३ । १८१ । अग्निशब्दस्य सोमवरुणयोद्र्व्योर्देवताद्वंद्वे ईकारो भवति । अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमौ । अग्निश्च वरुणश्च अग्नीवरुणौ । षोम इत्यत एव निपातनाद् अग्नेरीत्वे सोमस्य षत्वं ।

४९२ । नैप्याविष्णिंवद्रे । ४ । ३ । १८२ । अग्नेरैपि विषये विष्णिंवद्रवर्जिते द्यौ ङानीकारश्च न भवति । अग्निश्च मरुच्च देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्निश्च वरुणश्च देवतेऽस्याः आग्निवारुणी अनड्वाही । ऐपीति किं ? अग्नीमारुतौ । अग्नीवरुणौ । अविष्णिंवद्रे इति किं ? आग्नावैष्णवं । आग्नेन्द्रं ।

इति श्रीजैनेंद्रप्रक्रियावतारे तृतीयं सवृत्तं समाप्तं ॥ ३ ॥

---

१ । अस्य स्थाने - द्वंद्वे सु । १ । ३ । ९८ । इति ।

अथ तद्धितः ।

श्रीवीरं सन्मतिं शंभुं सिद्धं बुद्धं जितेंद्रियं ।
वंद्यं चतुर्मुखं विष्णुं वंदेहं लोकमंगलं ॥ १ ॥

अथ सुबंतपदाश्रितत्वात् सुबंते तद्धितकल्पः संक्षेपेणोपक्रम्यते । तद्धितो द्विविधाः । मृदर्थादर्थांतरवृत्तयः स्वार्थिकाश्चेति । तत्राद्याः द्विप्रकाराः । अनेकार्थाः एकार्थाश्चेति । अनेकार्थाः अणादयः । एकार्था इञादयः । स्वार्थिका अपि द्विप्रकाराः । प्रकृत्यर्थविशेषप्रकाशिनस्तावन्मात्रवृत्तयश्चेति । तत्राद्याः द्विप्रकाराः । मृदर्थप्रधानाः सुबर्थप्रधानाश्चेति । मृदर्थप्रधानाश्च ठडादयः । सुबर्थप्रधाना ह्यादयः । तावन्मात्रवृत्तयोऽपि पूर्ववद् द्विप्रकाराः । तत्र मृदर्थप्रधानाष्टयणादयः । सुबर्थप्रधानास्तसादयः । प्रकृत्यर्थ एव ये भवंति ते स्वार्थिकाः ॥ उपगोरपत्यमिति विगृह्य-अपत्यार्थविवक्षायां वाद्यात् समर्थादिति प्राग्द्रोरणित्येवमादिके चानुवर्तमाने—

४६३ । **तस्यापत्यं** । ३ । १ । १११ । तस्येति तासमर्थात् सूत्रे प्रथममुक्तादपत्यमित्येतास्मिन्नर्थे यथाविहितं अणादयस्त्या भवंति वा । यो यतो विहितः स ततो भवतीत्यर्थः । वेत्यधिकाराद् वाक्यमपि साधु भवति । तत्र सामान्यचोदनाश्च विशे-

वत्तायां पूर्ववद् प्रकृतित्यनियमान्मूलप्रकृतेरेव दत्तशब्दादिञेव भवति । दाक्षिः । दक्षस्यापत्यं युवेति यून्यपत्ये विवक्षिते तत यूनीति नियमान्नडादिभ्यः फण् इत्यधिकृत्य-

५०२ । यञिञोः । ३ । १ । १३२ । यजंतादिञंताच्च वृद्धे वर्तमानाद्यून्यपत्ये फण् भवति । णकार ऐवर्थः ।

५०३ । फढ[1]खछघ आयनेयीनीयियः । ५ । १।२ । फढखछघ इत्येतेषां वर्णानां गोनिमित्तभूतानां यथासंख्यं आयन् एय ईन् ईय् इय् इत्येते आदेशा भवंति । इति फस्यायन् । एरित्य-खं । णत्वं । दाक्षायणः । गर्गस्यापत्यमिति विगृह्य पूर्ववदिञादिः । गार्गिः । गर्गस्यापत्यं वृद्धमिति विगृह्य-

५०४ । गर्गादेर्यञ् । ३ । १ । १३६ । गर्गादिभ्यो वृद्धेऽपत्ये विवक्षिते यञ् भवति । पूर्ववच्छेषं ॥ गार्ग्यः । गार्ग्यौ । बहुपु-बहुष्वस्त्रियामिति वर्तमाने—

५०५ । [2]यञञोऽगोपवनादेः । १ । ४ । १५८ । यञंतस्य इञंतस्य च बहुत्वे गोत्रे वर्तमानस्य यस्त्यस्तस्यास्त्रियामुब्भवति गोपनादिभ्यो विहितं वर्जयित्वा । गर्गाः । स्त्रियां—

५०६ । यञोऽषावटात् । ३ । १ । १६ । यञंतात् स्त्रियां वर्तमानात् ङीर्भवति न चेत् स यञ् षकारादवटशब्दाच्च परो भवति । इति ए ङ्यामिति खं ।

---

१ । अस्य स्थाने आयनेयीनीयियः फढखछघां त्यादीनां । ५ । २ । इति । २ । अस्य स्थाने इञो बहुवचः प्राच्यभरतेषु । १ । ४ । १३७ । न गोपवनादेः । १ । ४ । १३८ । इति सूत्रद्वयं ।